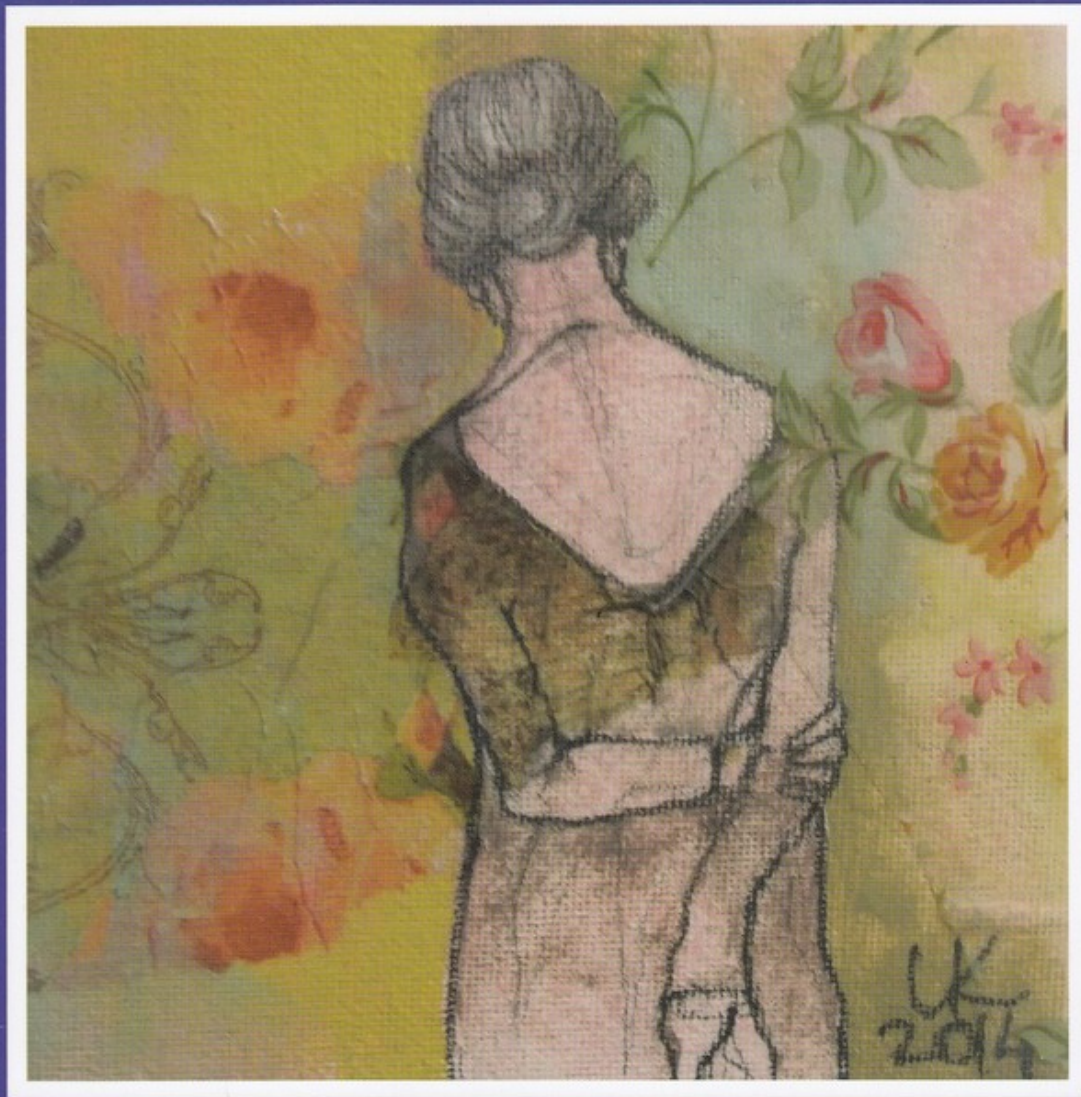

Jagoda Večerina Tomaić

BOHORETA
NAJSTARIJA KĆI

Izdavači
Židovska vjerska zajednica
BET ISRAEL

Suizdavač
SKANER STUDIO d.o.o. Zagreb

Za izdavače
Aleksandar Srečković
Nina Savićević

Glavni urednik
Aleksandar Srečković

Recenzenti
Prof. dr. sc. Eliezer Papo
Prof. dr. sc. Boris Senker

Lektura i korektura
Ivana Kurtović Budja

Naslovna stranica
Akademska slikarica Lena Kramarić

Grafičko i likovno oblikovanje
Skaner studio d.o.o.

Tisak i grafička priprema
Skaner studio d.o.o. Zagreb

Tiraž: 450 kom

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem

ISBN 978-953-7926-09-0
ISBN 978-953-7080-56-3

Objavljivanje ove knjige financijski je potpomogao
Savjet za nacionalne manjine Republike Hrvatske

Predgovor

Laura Papo Bohoreta. Toliko nepoznata, a toliko zaslužna. Zaslužna što se danas govori i piše o sefardskoj kulturi, tradiciji, što se židovsko-španjolski jezik otima iz okrutnoga zagrljaja zaborava... pjesnikinja, dramaturginja, borac za ljudska prava, kći, sestra, samohrana majka dvojice sinova ubijenih na putu za Jasenovac. Bohoreta je bila teta poznate spisateljice Gordane Kuić koja nam u svojim romanima zorno prikazuje živote sefardskih obitelji od 15. stoljeća pa sve do danas. Nećakinja je oživjela svoju tetu Bohoretu, njezinu obitelj, njezine susjede, prijatelje, kolege... Svojim je djelovanjem Bohoreta bila inspiracija i podstrek mladim Sefardima u prvoj polovini dvadesetoga stoljeća. Zašto samo Sefardima? Zato što je od 1924. godine pisala isključivo na židovsko-španjolskom jeziku, jeziku sefardskih Židova prognanih s Iberskoga poluotoka. Jezik se gasio, ona ga je željela održati na životu. Bohoretina djela ovjekovječuju univerzalne moralne vrijednosti koje nadaleko nadilaze granice židovskog folklora i tradicije, etnojezičnog entuzijazma i bosanskog lokalpatriotizma... Njezine drame, uz to što su slike jednog vremena, istovremeno su svjedoci tog istog vremena. Nažalost, činjenica da su njezina djela napisana na židovsko-španjolskom jeziku bitno je doprinijela tomu da je samo mali broj ljudi stvarno upoznat s njihovim sadržajem. Prevođenje Bohoretina kazališnog opusa na hrvatski jezik dalo bi našoj široj čitateljskoj publici još jedan važan prozor u bosansko-sefardski mikrokozmos, prozor reda veličine Samokovlijinog.

Pa da krenemo od početka:

Uvod

Općenito o Sefardima

Dana 31. ožujka 1492. godine Fernando Aragonski i Izabela Kastiljska izdaju Dekret kojim Židovima nude izbor: ili se moraju obratiti na katoličku vjeru ili do 31. srpnja moraju napustiti španjolski teritorij. Makar sva imovina onih Židova koji ne žele prijeći na katoličanstvo nije bila konfiscirana, s obzirom na tako kratko razdoblje između objave dekreta i krajnjeg roka njihova boravka u Španjolskoj morali su prodavati svoju imovinu po izrazito nepovoljnim cijenama, ako su je uopće uspijevali prodati. Postojalo je i ograničenje koliku vrijednost mogu iznijeti iz Španjolske. Židovi koji se nisu preobratali, a nisu ni otišli, pogubljeni su. One, pak,

koji su se preobratali, „conversos“, inkvizicija je neprestano kontrolirala, ulazila im u kuće, provjeravajući praktiraju li potajno i dalje svoje vjerske običaje.¹

Od rušenja Drugoga Hrama, pa sve do danas, Židovi su zadržali svoj identitet. Najznačajnije razdoblje u povijesti Židova na Iberskom poluotoku bilo je razdoblje arapske dominacije: ekonomsko-kulturni razvoj uz preporod židovskog jezika i književnosti. Utjecaj arapske kulture pomiče se u 13. st. iz Andaluzije prema kršćanskim centrima, Toledu, Barceloni. U sferi filozofije, teologije i znanosti najznačajnije osobe bile su Maimonides i M. ben Nahman. Židovi imaju važnu ulogu kao prevoditelji s arapskoga na hebrejski, latinski i romanski (ladino). Već u 14. st. javlja se antisemitizam, zatim prisilno pokrštavanje i kao rezultat toga pojava kriptožidova.²

Izgon

Izgon iz Španjolske 1492. godine i iz Portugala 1497. godine samo je bio završni udarac koji je zapadna Europa nanijela Židovima: iz Engleske su istjerani 1290., iz Francuske 1394., a iz mnogih njemačkih gradova sredinom 14. stoljeća. Do sredine 16. stoljeća, osim u nekim dijelovima Njemačke i Italije, u Europi više nije bilo Židova.

Kad je Sultan Bajazid II. (1481. – 1512.) čuo za izgon Židova iz Španjolske, izjavio je sljedeće:

„Može li se takvoga kralja proglasiti mudrim i inteligentnim? On osiromašuje svoju zemlju i obogaćuje moje kraljevstvo.“³

Također je poslao svoje emisare s porukom da su Židovi dobrodošli u sve krajeve njegova carstva. Istina je bila ta da u Osmanskom Carstvu praktički nije postojao srednji sloj. Vlast je bila moćna, velika i brojna bila je vojska, osiromašena raja također je bila brojna, ali bilo je malo učenih ljudi (liječnika, učitelja, prevoditelja, pravnika), obrtnika... Tu su Bajazidu II. bili potrebni Židovi koji su svi bili pismeni, marljivi i sposobni. U 16. stoljeću Osmansko Carstvo je u najvećem usponu, trgovina cvate zahvaljujući Židovima koji svojim znanjem jezika, diplomatskim načinom uspijevaju trgovati s kršćanskim zemljama, posebno s Venecijom. Zbog njihovih umijeća, neke zemlje koje su ih istjerale ponovno ih zovu da se vrate, a to učvršćuje i poboljšava njihov položaj u Carstvu.

¹ Elie Kedourie (1992): *Spain and the Jews – The Sephardi Experience: 1492 and after*. London: Thames and Hudson.

² Krinka Vidaković-Petrov (1986): *Kultura španskih Jevreja na jugoslavenskom tlu*. Sarajevo: Svjetlost.

³ Aron Rodrigue (1992): *The Sephardim in the Ottoman Empire*. London: Thames and Hudson, str. 24.

Kako je jačanjem Europe u 17. stoljeću moć Osmanskoga Carstva padala, tako su vladajući nametali sve veće poreze kako bi sačuvali ekonomiju koja je išla nizbrdo. Naime, otvaranjem rute prema istoku oko Afrike Mediteran više nije bio jedini trgovački put tako da Venecija, a s njom i sefardski trgovci, gube važnost. Zamjenjuju ih engleski, nizozemski i francuski trgovci. Otvara se trgovina s prekoatlantskim zemljama i razvijaju se nove luke – Amsterdam, Hamburg, London. Osnaju se zapadne zemlje, a istovremeno istok, s njime i Sefardi osiromašuju, zaostaju ekonomski i politički u odnosu na zapadnu Europu.

Sefardi u Bosni – od dolaska do austro-ugarske okupacije

U 16. stoljeću formiraju se prve sefardske zajednice na Balkanu (Solun, Carigrad, Ferara). Odsječenost od zapadnoeuropske kulture i tursko okruženje utječu na opadanje i dekadenciju sefardske kulture. Sve se svodi na meditiranje i komentiranje Biblije i Talmuda. Utjecaj Bizanta daleko je ispod razine arapske kulture u srednjovjekovnoj Španjolskoj.

Slabi pismena tradicija, a jača usmena predaja na narodnom (židovsko-španjolskom) jeziku – do kraja 19. st. to je jedina svjetovna književnost. Kao takva i kao sastavni dio sefardskog folklora održala se sve do sredine 20. stoljeća.

Od progona pa do druge polovine 19. st. sefardske škole su radile na istom principu: školuju se samo muška djeca, u školi se uči hebrejski (prijevodi svetih spisa s originala na ladino), vjeronauk i matematika. Više su škole bile vjerske, a ne svjetovne. U takvim su školama djeca stjecala vjersko obrazovanje, ali ne i široku erudiciju. Rijetki su bili izuzeci. Autori – rabini ili vjeroučitelji, priređuju molitvenike, pišu komentare, interpretacije svetih spisa iz Staroga zavjeta. Neka su djela pisana na hebrejskom, a neka na ladinu, skoro sva na rashi pismu. Ta građa dopire u narodnu poeziju u kojoj se opjevavaju nacionalni junaci i povijest, više kao mitološke, manje kao povijesne činjenice.

Od austro-ugarske okupacije do Holokausta

Sefardi, koji uglavnom žive u Sarajevu, bave se trgovinom, obrtom i medicinom. Žive u četvrti „Čifutana“. U 19. se stoljeću masovnije nastanjuju i u drugim bosanskim gradovima, počinju aktivnije sudjelovati u političkom životu i povremeno u javnim službama turske administracije. Tek krajem 19. i početkom 20. stoljeća književnost poprima svjetovni karakter – javlja se težnja za sintezom pisane i usmene tradicije. Dolazi do velikog preokreta, radikalne promjene položaja

sefardskih zajednica. 1878. godine Bosna ulazi u sastav Austro-Ugarske, mijenja se ekonomski i kulturni položaj Sefarda, vidljiv je utjecaj zapadnjačke kulture. Nakon 1878. godine raste broj Aškenaza koji imaju posebnu sinagogu, obrede, groblje i sve ostalo. Konzervativizam Sefarda najbolje se vidi na području prosvjete: kasno je počelo školovanje sefardske djece, nije bilo sefardskog tiska ni književnosti, a ni umjetnosti. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće stvari se mijenjaju: zahvaljujući društvu *La Benevolencia*, osnovanom 1894. godine, rađa se prva generacija visokoobrazovanih Sefarda. *La Benevolencia* je humano i karitativno društvo koje je djelovalo u Sarajevu i pomagalo školovanje mladih, slalo ih u Beč, Graz i Prag, kasnije u Zagreb i u Beograd. Ti mladi, obrazovani ljudi, poslije su se vraćali u svoju domovinu oplemenjujući je novim spoznajama i pogledima na svijet. Unutar društva osnovan je židovski muzej, tiskana je gramatika hebrejskoga jezika, otvoren je dom za učenike u privredi. Društvo se bavilo i izdavačkom djelatnošću. U *La Benevolenciji* je aktivno sudjelovala bosanska „feministkinja“ Laura Papo Bohoreta. Svoju knjigu *La Mužer Sefardi de Bosna /Sefardska žena u Bosni/* posvetila je upravo *La Benevolenciji*. U originalnom rukopisu, dostupnom zahvaljujući Muhamedu Neziroviću koji je preveo njezin rukopis i paralelno ga postavio uz stranice prijevoda, stoji posveta sljedećeg sadržaja:

„A la Benevolencia, valerosa amiga del progreso“⁴

Uz *La Benevolenciju* djelovalo je još nekoliko kulturnih društava: *La Lira* njeguje glazbu i pjesmu. Organizira glazbeno-plesne večeri u Sarajevu i večeri španjolskih romanci. Mješoviti zbor izaziva proteste starih rabina. Kazališna sekcija *La Matatja* izuzetno je aktivna te izvodi djela Laure Papo Bohorete: 1930. godine izvodi socijalnu dramu *Esterka*; 1931. godine jednočinku, folklornu sliku *Avia de ser*, običajnu dramu u tri čina *Ožos mios*, 1933. godine socijalnu dramu *Shuegra ni de baro buena*. Ta skupina organizira i večeri sefardskog folklor – 1930. godine Kalmi Baruh drži uvodno slovo, pjevaju se romance. Svake godine održava se velika priredba, 1936. godine također, makar je uoči priredbe uhićeno 18 članova društva zbog društveno-političke djelatnosti u KPJ. Ostala kulturna društva su: *La Glorija*, *Tarbut*, *Safa Berura židovski klub*, *Esperansa*. *Esperansa 1924.* je jedino društvo osnovano u Hrvatskoj – u Zagrebu. Osnovali su ga sefardski studenti iz Bosne koji su studirali u Zagrebu.

⁴ „La Benevolenciji, hrabroj prijateljici napretka“ – Laura Papo Bohoreta (2005): *Sefardska žena u Bosni*. Sarajevo: Connectum (preveo i priredio Dr. Muhamed Nezirović), str. 38.

Holokaust i zatiranje ukupnosti kulturne baštine bosanskih Sefarda

U vrijeme fašističke okupacije u Bosni je živjelo oko 16.000 Židova, od toga oko 12.000 Sefarda.⁵ Okupirana Bosna i Hercegovina postala je dio „Nezavisne Države Hrvatske“. Samo u Sarajevu živjelo je oko 12.000 Židova. Genocid, počinjen nad židovskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini, a posebno u Sarajevu, preko noći je promijenilo živote Židova. Prvo su ih ekonomskim mjerama lišili osnovnih životnih uvjeta, a zatim ih slali u „radne“ logore iz kojih je izrazito mali broj izašao živ. Plan likvidacije Židova proveden je u okviru njemačkoga plana uništenja Židova, a odredbe koje je izdavala vlada NDH legalizirale su progon židovskoga stanovništva i učinile njihov život nepodnošljivim i prije odlaska u logore. Rat su preživjeli oni Židovi koji su prije dolaska nacista napustili Jugoslaviju, oni koji su se priključili NOB-i, te 40 Židova koji su preživjeli nacističke logore. Također su preživjeli Židovi koje su tijekom rata skrivali građani drugih naroda.⁶

Slika 1. Staro sefardsko groblje Kovačići u Sarajevu, fotografirala autorica

⁵ Podaci variraju od autora do autora – Esad Čengić spominje ukupno 16.000 Židova na tlu BiH, dok Muhamed Kreso spominje njih 12.000 – „Sarajevski Jevreji u II. svjetskom ratu“, *Sefarad* 92, str. 177 – 185.

⁶ Esad Čengić (1992): „Sarajevski Jevreji u II. svjetskom ratu“, *Sefarad* 92, str. 177.

U kontekstu tih zbivanja, u zemlji koja diše dahom zapada, a uzdiše dahom istoka, pojavljuje se žena čiji će opus krupnim slovima obilježiti vrijeme u kojem je živjela. Radi se o Lauri Papo Bohoreti. Bohoreta je bila svestrana književnica: pisala je drame, pjesme, kratke priče, novele i eseje. Vrsna poznavateljica stranih jezika u početku je pisala na francuskom i njemačkom jeziku, a od 1924. godine sve je svoje radove pisala isključivo na židovsko-španjolskom. U svojim je kazališnim djelima veliku važnost pridavala folklornome materijalu: njezine drame pune su sefardskih i francuskih romanci, poslovice, tradicionalnih obiteljskih okupljanja, svetkovina. Bila je promicateljica sefardskoga nasljeđa, njegove kulture, tradicije, folklor, jezika, ali ne na način na koji su to njezini biografi⁷ do sada prikazivali. Naime, istina je da je njezina životna preokupacija bila istrgnuti od zaborava sve one običaje koji su polako, ali sigurno nestajali. Ali folklorocentričnost je u njezinim djelima bila samo sredstvo pokušaja ulaženja u srž problema, predstavljanja istoga na način na koji je mogla doprijeti do svoje publike. Ne smije se zaboraviti da se radilo o Sarajevu s početka dvadesetoga stoljeća, Sarajevu koje je nakon stoljetne turske vladavine potpuno izolirano i nazadno dočekalo okupaciju Austro-Ugarskoga Carstva. Boraveći u Istanbulu i Parizu, čitajući djela svjetski poznatih stranih pisaca i pjesnika, shvatila je koliko je drugim narodima važna njihova vlastita kulturna baština, kako je njeguju i čuvaju od nestajanja, nasuprot tadašnjem bosanskom veličanju svega što je došlo iz inozemstva. Na to je pokazivala i u svojim kazališnim djelima.⁸

Njezina misija primarno je bila didaktičko-feminističko-edukativne prirode: život je posvetila nastojanju da mladi shvate kako je tradicija nešto što se mora i može njegovati i u „modernim vremenima“, na početku dvadesetoga stoljeća. Posebno se brinula o budućnosti sefardske žene: manje one starije koja se teško nosi s modernim vremenima, ali po prirodi prilagodljive, u stanju preživjeti u svim mogućim uvjetima, a više one mlade sefardske djevojke koja u rascjepu između tradicije i modernoga doba nije u stanju objediniti jedno i drugo u za nju zadovoljavajuću cjelinu. Njoj se obraća Bohoreta u gotovo svim svojim radovima.⁹ Iako je pisala jednostavnim, lako razumljivim jezikom, bila je svestrano obrazovana žena, načitana, stalno željna stjecanja novih znanja iz područja književnosti, prevoditeljstva, kulture i jezika. Svoju je obrazovanost i svestranost stavljala u drugi plan, prvenstveno nastojeći biti što

⁷ Muhamed Nezirović, Krinka Vidaković Petrov, Rikica Ovadija, Eliezer Papo...

⁸ *Madrasta, el nombre le abasta, Esterka, Escariño...*

⁹ Od *Avia de ser*, preko *Hermadat-Madrasta el nombre le abasta, Tiempos pasados, Escariño*, francuske drame *Elvira*, pa sve do krune njezina dramskoga opusa, *Esterke*.

razumljivija običnom, jednostavnom, mladom čovjeku¹⁰. Kroz svoje drame Bohoreta sugerira svima da se obrazuju, čitaju, razmišljaju i prilagode novim vremenima koja dolaze, istodobno ne zaboravljajući na svoje porijeklo i tradiciju. Zbog toga je tako načitana i visoko obrazovana žena kao što je Bohoreta u svoja kazališna djela umetala mnoštvo elemenata usmene predaje. Nakon masakra kojem su bili izloženi Sefardi tijekom Drugoga svjetskog rata, kad su uništeni mnogi važni pisani dokumenti sefardske tradicije i kulture, opus Laure Papo Bohorete prepušten je gotovo potpunom zaboravu.

Istražujući djelo Laure Papo Bohorete uvidjela sam da je njezina borba za potrebom školovanja žena iznjedrila prvu bosansko-sefardsku feministkinju, u pravom smislu te riječi: ona se cijelim svojim životom nastojala oduprijeti stereotipu pasivne žene – kućanice, koja je brižna, marljiva i savjesna, ali u slučaju da ostane bez supruga,¹¹ nema nikakve izvore primanja. Moglo bi se zaključiti da je Bohoreta postala feministkinjom zbog situacije u kojoj se našla ona sama¹², ali to nije tako. Ona je već u svojim najranijim djelima pisala o potrebi žene da se obrazuje. Već je 1908. godine, dakle sa samo 17 godina, na francuskom jeziku napisala dramu *Elvira* u kojoj djevojke, njezine vršnjakinje, filozofski promišljaju o svojoj budućnosti, zagovaraju emancipaciju, misle svojim glavama, ne dozvoljavaju da im netko nameće svoje mišljenje. Jednako tako, u novopronađenoj drami *Linda Namer* progovara o nepravdama koje ograničavaju izbor siromašnim mladim djevojkama. Dramu *Linda Namer* napisala je 1919. godine, dakle, prije nego što je ostala sama s dvoje male djece. Bohoreta želi promijeniti takvu tadašnju situaciju i stoga u svojim djelima¹³ potiče mlade žene da se školuju kako ne bi morale raditi najteže i najslabije plaćene poslove, odnosno kako ne bi morale u potpunosti ovisiti o mužu, ocu ili o starijem bratu. Njezin je feminizam baziran na pozitivnom stavu: najprije prema školovanju mladih žena, zatim prema ulozi žene u zajednici. Žena može biti dobra majka, supruga i kućanica, a istovremeno raditi na svojem intelektualnom napredovanju s ciljem zauzimanja položaja koji neće biti diskriminatoran. Ženino zaposlenje ne smije biti samo rezultat nužde, nego i priprema za buduća vremena, vremena izjednačenosti vrednovanja rada

¹⁰ Sve njezine kazališne predstave (osim prvih u kojima su glumile njezine sestre Riki i Blanka) glumila je radnička družina *Matatja*.

¹¹ Kao što je ostala i ona sama, nakon što je njezin muž Daniel Papo obolio od mentalne bolesti i poslan u psihijatrijsku kliniku u kojoj je ostao sve do svoje smrti.

¹² Iste godine obolio joj je suprug i preminuo otac.

¹³ *Esterka*, *Ožos mios*, *Shuegra ni de baro buena*, *Elvira*, prijevod drame Mme de Girardin *La joie fait peur / La alegría espanta*.

između muškaraca i žena. Bohoreta to predviđa, ne samo kao ekonomski imperativ, već i kao socijalno-motivirajući moment pri formiranju novih naraštaja, ženâ i muškaraca, koji se također trebaju prilagoditi novim vremenima¹⁴. Upravo zahvaljujući svojem obrazovanju, Bohoreta je uspjela prehraniti ne samo svoju djecu, već i pomagati svojoj majci, braći i sestrama.

Počeci feminizma u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na sefardsko Sarajevo i ekonomsko-politički kontekst

Općenito o feminističkom pokretu

U intelektualnim krugovima zapadne Europe često su se vodile debate o pitanju umne sposobnosti žena. Žene su smatrane manje vrijednima, Bogom određene za rađanje, odgajanje djece i obavljanje kućnih poslova. Tijekom industrijske revolucije, u 18. i 19. stoljeću, izgradnjom tvornica javlja se potreba za dodatnom radnom snagom. Žene iz siromašnih obitelji tu vide budućnost, zapošljavaju se u tvornicama, ali uglavnom u tekstilnoj industriji, i to s puno manje plaćenom satnicom. Pokreće se pitanje neravnopravnosti za obavljanje istih poslova. Začeci feminizma sežu u Francusku s početka 19. stoljeća. Pojavljuju se žene koje se zalažu za prava žena na obrazovanje, ali također i na potrebu za priznavanjem građanskih i političkih prava za žene i prava na dostupnost svih zanimanja. Formalno obrazovanje ne znači nužno i sposobnost kreativnoga stvaranja, ali svakako mu doprinosi.

Također je postojala velika razlika između mogućnosti žena iz bogatijih obitelji i onih, poteklih iz siromašnih obitelji. Žena-djevojka iz bogate obitelji imala je mogućnost neformalnoga obrazovanja (privatni učitelji; osim toga, bogate su obitelji imale privatne biblioteke, organizirala su se kućna druženja na koja su dolazili intelektualci.).

Nasuprot tomu, siromašna žena nije imala tu mogućnost jer je svoj životni vijek provodila radeći i do 16 sati dnevno najslabije plaćene poslove (pralja, sobarica, guvernanta...) kako bi prehranila sebe i svoju mnogobrojnu obitelj. Dugo je crkva držala veto na sveučilišno obrazovanje žena. Tek je 1863. godine, na Sveučilištu u Zürichu, studiranje dozvoljeno i ženama (a na sveučilišta Cambridge i Oxford prve su studentice zakoračile tek 1870., odnosno 1878. godine).

¹⁴ U *Esterki* čak i Esterkin suprug, patrijarhalni tip staroga kova, nakon podosta opiranja prihvaća Esterkinu inicijativu otvaranja salona za prodaju i održavanje tepiha.

Počeci feminističkoga pokreta na tlu današnje Bosne i Hercegovine

U 19. stoljeću na području današnje Bosne i Hercegovine situacija je za ženu bila neusporediva s onom, spomenutom u Francuskoj s početka 19. stoljeća: u Bosni zajedno žive muslimani, pravoslavci, katolici i Židovi (velikom većinom Sefardi), a vjera i poštivanje vjerskih običaja okosnica su načina života za svaki od tih naroda. Svaka zajednica odvojeno se školuje, ima svoje zasebno sudstvo, hramove i religijske obrede....

Unatoč neminovnim utjecajima jednih na druge, gotovo da i nije bilo slučajeva značajnijeg integriranja kultura i tradicija tih naroda. U to je vrijeme Bosna u većini ekonomskih, obrazovnih i kulturoloških parametara bila izrazito nerazvijena zemlja: gospodarstvo joj je bilo potpuno zapušteno, a malobrojne prometnice, kao i zastarjela osmanska državna uprava, stavili su pred austrougarske vlasti 1878. godine vrlo težak zadatak. Posebno je velik bio nedostatak školovanoga kadra i stručnih osoba. Zato je nova vlast od prvih godina uspostavljanja protektorata započela u Bosnu dovoditi visokoobrazovani stručni kadar koji je trebao organizirati državnu upravu i pokrenuti gospodarstvo. Tako se uz sefardske Židove u Bosni pojavljuju i obrazovani Aškenazi iz zapadnih zemalja koji su kulturološki daleko odskakali od svoje „braće po vjeri“, Sefarda. S obzirom na zajedničku vjeru, oni će na Sefarde izvršiti značajni utjecaj. Što se tiče Sefarda u Bosni i njihova razvoja, tu bi se moglo reći da im je austrougarski protektorat donio početak integriranja u društvo, a što je još važnije, integriranja sefardske žene u obrazovni sustav, čime je potaknut i njezin kulturno-intelektualni segment razvoja. Do tada su u čitavoj Bosni isključivo muška djeca pohađala škole pa je tako bilo i kod Sefarda: oni su pohađali odvojene židovske škole: osnovnu školu (meldar) i srednju (ješivu). Otvaranjem javnih škola na materinskom jeziku žene počinju ići u školu.

To je početak koji istovremeno znači da žena izlazi iz kuće i počinje se školovati te da se svojim obrazovanjem odmiče od tradicionalnoga arhetipa bosanske žene, neobrazovane i nepismene domaćice. Dakle, stotinjak godina u zaostatku za zapadnim zemljama Europe, žena se i u Bosni počinje osamostaljivati. U tom kontekstu treba tražiti početke feminizma u Bosni.

Nakon poraza Austrougarske 1918. godine, osniva se multietnička i višekulturalna Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja će kasnije biti preimenovana u Jugoslaviju. Nova vlada pokušala je tu tvorevinu politički i ekonomski integrirati, ali to je bio težak zadatak zbog velikih razlika u jezicima, nacionalnostima i religiji, a i u ekonomskoj razvijenosti među tim etničkim

entitetima. Bosna je i u tom pogledu specifična jer jezično, religijski i kulturološki predstavlja Jugoslaviju u malom.

Zanimljiv, u određenom smislu sasvim europski razvoj feminizma u kulturama na tlu Kraljevine Jugoslavije te vezivanje feminizma uz socijalizam još tijekom sedamdesetih godina 19. stoljeća, rezultirao je početkom dvadesetog stoljeća nizom radova, studija i feminističkih eseja. Oni nisu bili striktno vezani uz neku političku struju. Stanje ženskih prava u Kraljevini je bilo katastrofalno, ali je ipak postojao niz institucija i društava.

Ovdje ću se ograničiti samo na situaciju u Sarajevu: *La Glorija*¹⁵ je prvo humanitarno-prosvjetno društvo za djevojke. U prostorijama društva organizirala su se različita predavanja i večeri sefardskog folklora. Bohoreta je pisala dramske komade i organizirala predstave aktivno djelujući kao prosvjetiteljska radnica te se slobodno može zaključiti da je ona bila prva (i jedina u to vrijeme) bosansko-sefardska feministkinja.

Kako bolje opisati feminizam nego posvećivanjem pažnje ženi koja je sav svoj potencijal i čitav svoj život koncentrirala na podučavanje mladih, na davanje poticaja ženama, kako bi se učenjem i radom prilagodile novom vremenu.

Simone de Beauvoir, na drugom kraju Europe, na isti način nalazi rješenje za oslobođenje i osamostaljenje žene:

Najvećim dijelom zahvaljujući tome što radi, žena je izbrisala razlike između sebe i muškarca; jedino joj rad može jamčiti stvarnu slobodu.¹⁶

Bohoretin feminizam

Bi li se Bohoretin rad mogao smatrati feminističkim? Apsolutno bi. Bohoreta je svojim djelom poticala žene da se oslobode spona koje su ih sputavale, obzira prema tradicionalno prihvaćenim vrijednostima koje su ih gurale u kuću, neznanja, nedostatka obrazovanja i brige o djeci i obitelji kao jedinim njihovim aktivnostima.

Nipošto nije željela tvrditi kako ženi nije mjesto u kući, naprotiv: pokušavala je ono što žene danas, više od stotinu godina nakon prvih Bohoretinih djela, pokušavaju pomiriti na neisključiv

¹⁵ Osnovano 1898. godine

¹⁶ Beauvoir, Simone de (1949.): *Drugi spol, II*, str. 15.

način: brigu o obitelji, odgoj djece, obrazovanje i rad. S tim da je Bohoreta smatrala kako su obitelj i obrazovanje od presudnog značaja za razvoj žene, a rad je samo posljedica tadašnje ekonomske situacije u Bosni. Dakle, nije to feminizam tipa izjednačavanja svih prava, poslova i dužnosti između muškaraca i žena, već prilagodba bosanske žene na moderna vremena u kojima je teško preživjeti na dostojni način bez sudjelovanja žena u financijskom boljitku svake obitelji. Tako je, na primjer, u njezinoj drami *Esterka*:¹⁷ unatoč prvotnom protivljenju svojega supruga automehaničara, s obzirom da par mora namaknuti sredstva za liječenje i odlazak na more svojega bolesnog sina, Esterka se ipak zapošljava: otvara salon za popravak i čuvanje tepiha. Dakle: muž je automehaničar, žena popravlja tepihe. Na taj način Bohoreta nedvosmisleno daje do znanja na koji način interpretira potrebu žene za neovisnošću i ravnopravnošću: ne potpunom jednakošću, nego prilagodbom, suradnjom, dogovorom.

Esterka: no estamos en la Arabija. Esklavas no aj mas, bivimos en Evropa en una tiera de liberat! Jo kero lavorar! I tu sano ke estes, aze luke te parese komo te komanda tu korason! Si tu tienes koraže de ver komo te se esta afinando tu kriatura, tu pedaso de alma, en la buena ora, ama, yo, yo so madre, yo kale ke aga mi dover!

Esterka: nismo u Arabiji. Nema više robova, živimo u Europi u zemlji slobode! Ja želim raditi! A ti, zdrav bio, učini kako ti nalaže tvoje srce! Ako imaš hrabrosti gledati kako će ti uskoro umrijeti dijete, tvoja duša, ali ja, ja sam majka, učinit ću ono što moram učiniti!¹⁸

Je li u tadašnjoj Bosni bilo moguće slijediti ideje zapošljavanja i obrazovanja žena? Jest. Sama Bohoreta svojim je primjerom pokazala kako je to moguće: uz dobru volju, želju i marljivost svaka žena može napredovati, bez obzira iz koje sredine potječe i koliko formalno obrazovanje posjedovala.

Situacija se do danas nije mnogo promijenila: ženama nije lako, kriza je danas možda i veća nego prije, troškovi života su veći, standard zahtijeva i nameće praćenje nekih imperativa koji su sve samo ne humani, a posebno ne jeftini. Danas ima mnogo više samohranih majki, ali prilagodba situaciji u kojoj se nalazimo tjera žene da se obrazuju, rade i nekoliko poslova, a

¹⁷ Papo Bohoreta, Laura *Esterka*, str. 49.

¹⁸ Idem, str. 50.

istovremeno da se bore za svoju djecu, za njihovu budućnost, da im osiguraju topli dom i potrebnu im pažnju.

To je Bohoreta predviđjela i podržavala početkom 20. stoljeća u tadašnjoj Bosni.

Završit ću ovo poglavlje kratkim podnaslovima za predavanje „Hecho hechizo“ /Rečeno – učinjeno/, odnosno za tekst pripreme za predavanje, koji je započet 1927., a završen 1928. godine. Predavanje se sastoji od 32 rukom pisane stranice. Na prvoj stranici Bohoreta uz posljednji podnaslov „La vida de Edison“ /Edisonov život/ navodi kako je život Thomasa Alve Edisona napisala prema podacima Stephana von Pedora, direktora električne centrale u Budimpešti. Iz raspoloživih materijala nisam uspjela otkriti je li održala to predavanje ili ne¹⁹, ali još jednom Laura Papo Bohoreta govori o radu, odmoru, životnim navikama, skromnosti, osobnoj higijeni, umjerenosti u svemu. Nakon toga, a kao primjer onoga o čemu je govorila, prelazi na opis životnoga puta Thomasa Alve Edisona, o njegovoj skromnosti, samozatajnosti, radišnosti, izbjegavanju alkohola. Edison je sve postigao radom, zalaganjem i s puno ljubavi prema znanju, što preporučuje svim radnicima kojima se u tekstu obraća.

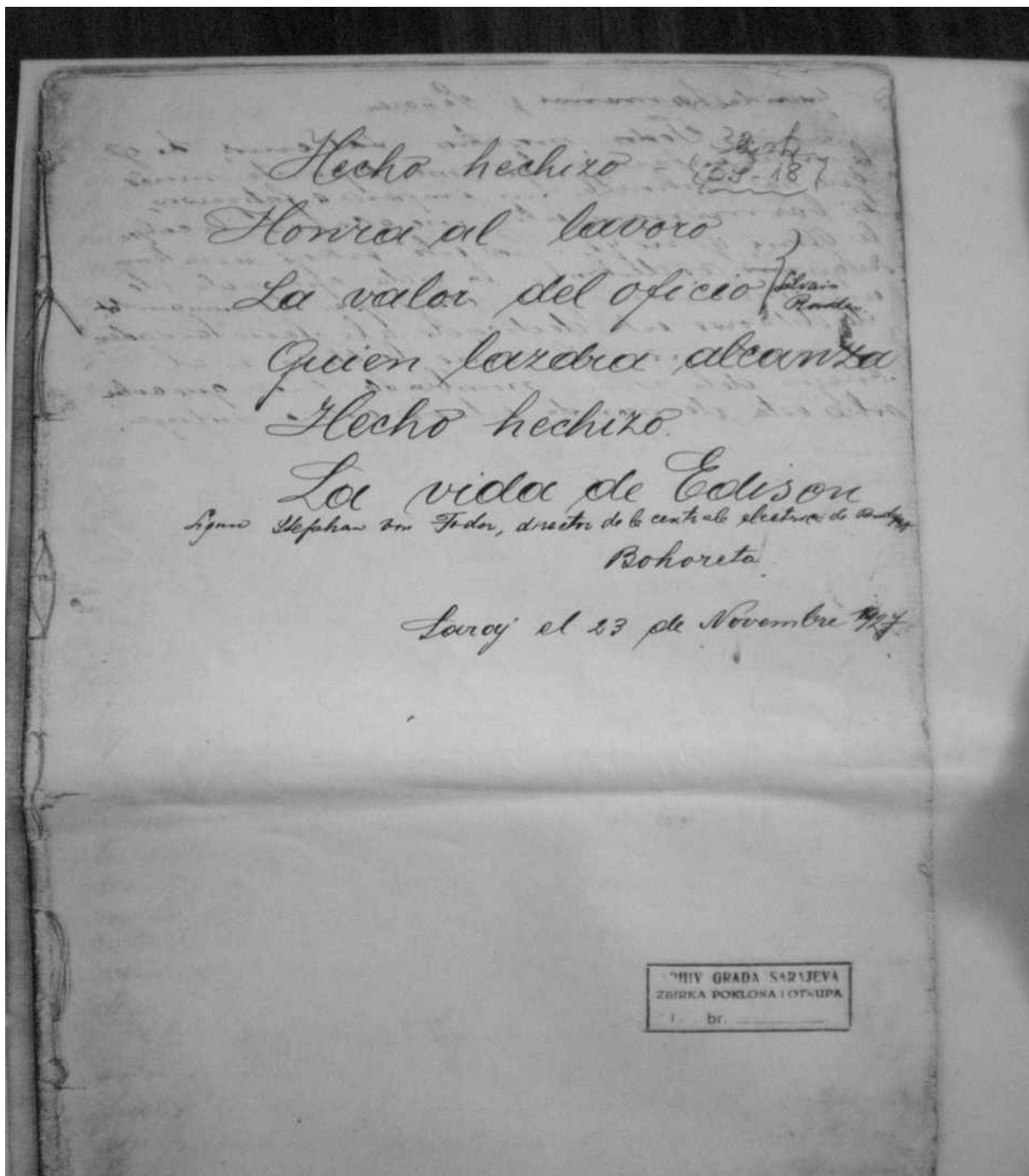
Pred kraj predavanja kaže sljedeće:

He agora vos dumando yo! El es fečo fečiko. No vo lo dišo y el savio propio 1. procento de genio y 99% de sudor. Nada en este mundo no viene con livianez, con culaylik.	A sada vas ja pitam! Rečeno – učinjeno. Zar vam to nije i sam učenjak rekao: 1 posto genija, a 99 % znoja. Ništa na ovome svijetu ne dolazi s lakoćom, lako. ²⁰
--	--

Bohoreta je i svojim primjerom živjela svoja načela skromnosti, samozatajnosti, radišnosti i vjere u bolju budućnost.

¹⁹ Rukopis ima 32 stranice, nalazi se u Arhivu grada Sarajeva. Ešref Čampara u svome djelu *Prilog bibliografiji književnog rada Laure Papo /Bohoreta/*, str. 12, donosi kratki pregled sadržaja, ali nigdje ne piše je li održala, kada i gdje, navedeno predavanje.

²⁰ „Hecho hechizo“, str. 31.

Slika 2. Naslovna stranica *Hecho hechizo* (iz Arhiva grada Sarajeva)²¹

²¹ /Rečeno – učinjeno, Časno je raditi, Vrijednost posla, Tko radi-dostiže, Rečeno – učinjeno, Život Edisona/.

Kontekst vremena – svjetska ekonomska kriza

Sva su djela proizvod vremena u kojemu su nastala pa je tako i Bohoretino djelo nemoguće razumjeti izvan konteksta tadašnje krize. U vrijeme kad se još nije znalo da će jedan svjetski rat biti zamijenjen drugim, a jedna velika kriza drugom, trećom i četvrtom, o toj se krizi govorilo kao o Velikoj krizi.²²

Jedna od najvećih svjetskih ekonomskih kriza, Velika depresija, otpočela je krajem dvadesetih godina u Sjedinjenim Američkim Državama, točnije 1929. godine krahom burze u New Yorku. Bila je to prva globalna kriza u svjetskim razmjerima. Zatvarane su banke i burze, a kriza se brzo proširila diljem svijeta. S obzirom da je nakon industrijske revolucije dvadesetih godina svijet postao jedna velika gospodarska cjelina, poremećaji koji su se dogodili u jednoj zemlji odmah su se odrazili i u drugim zemljama. Korijeni krize bili su neriješeni politički sukobi, previranja, problem razoružanja, ratni dugovi europskih država i kriza trgovine poljoprivrednim i industrijskim proizvodima, što je dovelo do monetarne nestabilnosti europskog i američkog financijskog poslovanja.

Kriza u tridesetim godinama bila je rezultat političko-gospodarske agonije tijekom dvadesetih godina, zbog neriješenih gospodarskih problema, a s političkim posljedicama. Američki kapital plasiran u drugim zemljama nestaje, a to dovodi do nezaposlenosti u tim zemljama. Javlja se zastoja u proizvodnji i bankroti brojnih poduzeća u svim zemljama. Slom tržišta označio je početak razdoblja gubitka na tisuće i tisuće radnih mjesta, što je uzrokovalo visoku nezaposlenost, siromaštvo, niske zarade.

U svim zemljama počinje borba protiv krize. Osnovni problem je nezaposlenost. 1933. godine Roosevelt, predsjednik SAD-a pokreće program „New Deal“ /Novo poslovanje/ čime potiče društvene i gospodarske reforme.

²² Za aktualno anegdotalni osvrt načina na koji je velika kriza doživljena u tradicionalnoj sefardskoj bosanskoj zajednici sjajan primjer pruža priča „Pur no ir tonta al otru mundu“ (*Jevrejski glas* broj 17, 1932. godina, str. 7) u kojoj naivna i starovremena sarajevsko-sefardska nona, nakon što se naslušala priča o krizi iz usta svojih sinova, izlazi u čaršiju potražiti krizu i skresati joj par stvari u lice. Teško je oteti se dojmu kako anegdota odiše nostalgичno romantičnim odnosom prema prošlosti, posebno osmanskoj prošlosti, čija tradicionalna nekapitalistička ekonomija nije poznavala duboke krize tržišta, karakteristične za razvijeni zapad.

Slika 3: Redovi za posao 1930. godine u New Yorku, preuzeto iz članka Ljubice Šaran: *Globalno moderno ekonomsko ropstvo*, Matrix world, veljača 2012. Izvor: Internet.

Kriza u Bosni i Hercegovini

Kriza se različito manifestirala u različitim svjetskim i europskim državama. Ovisila je o njihovoj ustroju i političkom sustavu. U Bosni i Hercegovini kapitalistički su odnosi bili tek u povojima; u njoj gospodarska kriza nije imala onakav intenzitet kao u nekim drugim zemljama zapadne Europe, više je bila povezana uz povijesne događaje i političke okolnosti koji su se smjenjivali na Balkanu. Bosna i Hercegovina osjetila je globalnu svjetsku krizu tridesetih godina. Prvo je bila sastavni dio Države Srba, Hrvata i Slovenaca, a zatim Jugoslavije. Kriza novčarstva pogađa balkanske zemlje, što uzrokuje recesiju, krizu u industriji, poljoprivredi (velika zaduženost seljaka, nemogućnost vraćanja dugova). Kriza gospodarstva u Bosni i Hercegovini bila je posljedica nesređenih poslijeratnih gospodarskih odnosa. U industriji je kriza izazivala zatvaranje tvornica, odnosno manju proizvodnju, otpuštanje radnika, kraće radno vrijeme uz smanjivanje plaća. Posljedice krize najviše su osjetili radnici u gradovima, dok su seljaci s malim zemljišnim posjedima ipak manje stradali. Trgovina je najviše pretrpjela zbog smanjenja kupovne moći stanovnika Bosne i Hercegovine.

Sefardi i kriza

Sefardi su u Bosni i Hercegovini živjeli skromno, radeći u obiteljskim trgovinama i obrtima. Žene uglavnom nisu radile. Njihova se zadaća prvenstveno sastojala od brige o djeci, njihovu čuvanju i odgoju, zatim od održavanja kuće, kuhanja, spremanja te brige o mužu. Takav način života funkcionirao je do kraja 19. stoljeća, kad se u Bosni otvaraju državne škole, omogućuje se školovanje i ženskoj djeci, a školovanje je besplatno, dostupno svima. Početkom 20. stoljeća utjecaj zapadne kulture sažima prednosti, ali i mane takvog, za Sefarde do tada nepoznatog načina života: žene više ne ostaju u kući, teže k upoznavanju svijeta, običaja drugih ljudi, žele učiti, putovati, govoriti strane jezike. To s jedne strane sefardskoj ženi donosi obrazovanje, a s druge se strane život sefardskih obitelji iz temelja mijenja. Osiromašuju obitelji, muževi ostaju bez posla, žene su primorane tražiti posao, a s obzirom da je većina njih (posebno starija populacija) neobrazovana i nepismena, rade najteže poslove uz najmanju naknadu. Kriza se kod Sefarda odražava više nego kod drugih: na svojim leđima nose teret krize – njihovi se obrti počinju zatvarati, radnici gube svoja radna mjesta, a s obzirom da su Sefardi velikim dijelom živjeli u gradovima, nisu imali vlastita polja i stoku, pa stoga ni dodatnih mogućnosti prehranjivanja. Može se reći da je gospodarska kriza najviše pogodila upravo Sefarde koji nisu imali ni političko, ni nacionalno, ni vjersko uporište u zemlji u kojoj su stoljećima živjeli. Pred Prvi svjetski rat osnovna ekonomska i politička dilema bila je treba li pokrenuti naoružanje ili socijalne reforme. Pobjedilo je naoružanje. Tijekom tridesetih godina opet se javlja dilema: ovaj put između nacizma i socijalizacije gospodarstva. Pobjedio je nacizam. Kako se već od srednjeg vijeka za mnoge nedaće okrivljavalo Židove, tako se i u vrijeme krize opet krivce za krizu pokušavalo naći među njima²³.

Bohoreta i kriza

Tu se pojavljuje Bohoreta: ona inzistira na tome da današnja žena mora raditi – Esterka, kako bi poslala sina u sanatorij na liječenje²⁴, Benjaminova žena kako bi vratila dugove²⁵. U članku „Madres“, izdanom u *Jevrejskom životu* 1924. godine, Bohoreta se obraća Avramu Bukiju Romanu riječima kako su prošla vremena kad je žena ostajala kod kuće.

²³ Podaci preuzeti iz knjige: Tomac, Elza (2012.): *Ekonomsko-socijalna zbivanja u hrvatskim pokrajinama u XX. stoljeću – Knjiga I. Odrasli svijetske gospodarske krize 1929.-1935. na gospodarstvo u hrvatskim pokrajinama*. Zagreb: Internetske stranice prof. dr. sc. Elze Tomac.

²⁴ Papo Bohoreta, Laura (1930.): *Esterka*

²⁵ Papo Bohoreta, Laura (1933.): *Shuegra ni de baro buena*

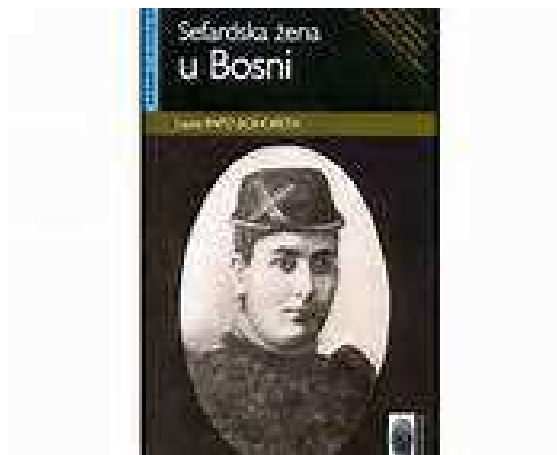
U njezinoj obitelji žene su vrlo rano preuzele kormilo i pobrinule se da financijska situacija ne sputava njihove potrebe i ambicije. Uz Bohoretinu pomoć, njezine dvije mlađe sestre otvaraju salon šešira „Chapeau Chic Parisien“, zahvaljujući kojemu obitelj ne samo da preživljava, nego uspijeva školovati Isaka, najstarijega od sedmero braće i sestara, i pristojno živjeti, bez obzira na krizu koja ih je okruživala tijekom tih turbulentnih vremena. Zbog sveopćeg siromaštva sve je manje žena moglo putovati u inozemstvo kako bi obnavljale svoju garderobu pa tako umjesto u Pariz, Beč ili Graz žene odlaze u salon sestara Levi. Kako im se posao širio, pokraj salona šešira otvorile su i prodavaonicu duhana. To je bilo kobno za školovanje Blanke, mlađe Bohoretine sestre: rebala je raditi u prodavaonici. Nina i Klara su radile u salonu šešira, Bohoreta je davala instrukcije iz jezika i klavira, sestri Riki je društvo *La Benevolencia* dalo stipendiju za studiranje plesa, tako da je Blanka, unatoč Bohoretinom žestokom protivljenju, prekinula školovanje već u prvom razredu osnovne škole i zaposlila se u prodavaonici duhana. Je li to bilo nužno? Iz ove perspektive čini se da i nije, ali u vrijeme poslije 1. svjetskog rata, u vrijeme besparice i nesigurnosti, u vrijeme velike svjetske krize, teško je osuđivati egzistencijalnu brigu sestara Levi i potrebu za većom zaradom, čitaj, za većom sigurnošću.

Znakovito je da je Bohoreta, unatoč prvotnom protivljenju, ipak prihvatila da Blanka prekine školovanje i zaposli se u prodavaonici duhana. Da je ona toliko bila protiv toga, uz svu njezinu upornost i odlučnost koju je iskazala na drugim poljima, sumnjam da bi je itko mogao razuvjeriti. Tu je, dakle, ostalo nerazjašnjeno zašto je u slučaju vlastite sestre, uz svu nadarenost djevojčice i volju koju je ona očito imala, Bohoreta ipak pristala i priklonila se stavovima svojih sestara. Imperativ Bohoretine filozofije bio je da žena, u okolnostima kakve su vladale u vrijeme krize, mora raditi, ali i školovati se, kako ne bi morala obavljati najslabije plaćene poslove.

Svjesna je bila Bohoreta da je prijašnje vrijeme imalo prednosti nad sadašnjim te da nema veće topline od majčine prisutnosti u domu, ali je isto tako bila svjesna da nove okolnosti postavljaju i nove uvjete:

Jo dezero deskrevir a la mužer Sefardi, komo lo repeti, akea de un tiempo deskonesido, no estimada sigun su mereser – avlaremos kontaremos por ea, i siguiremos fin la mužer de nuestros días. Material tengo muj éiko el kual me lo da mi querida	Ja želim opisati sefardsku ženu, kako sam to ponovila, onu iz jednog prošlog vremena, nepoznatu, nepoštovanu prema svojoj zasluži. Govorit ćemo, pričat ćemo o njoj i opisivati je sve do žene našeg doba. Imam mnogo bogatog materijala koji
--	---

madre, la señora Ester Levi. Ea mezma apartiene a una ženerasion dela kual a es el prototipo – ea me es el porta – voz de un tiempo no muj lešano, pero entre el oj serkano y el ajer deskonesido. Es mi madre la ke me da impulso para ke eskriba, fin ke no disparen de los ožos las ultimas mžeres de un tiempo, relikvias bivas. mi je dala moja draga majka, gospođa Estera Levi. Ona pripada pokoljenju čiji je prototip. Ona je za mene glasnogovornik jednog ne tako dalekog doba, ali onog između bliske sadašnjice i nepoznate jučerašnjice. Upravo mi je moja majka dala poticaj da pišem, da ne bi nestale ispred očiju posljednje žene jednoga doba, prave žive relikvije.²⁶

Slika 4. Naslovnica knjige Laure Papo Bohorete (2005): *Sefardska žena u Bosni*, u prijevodu dr. Muhameda Nezirovića. Sarajevo: Connectum.

Ne piše slučajno Bohoreta svoju monografiju upravo 1931. godine. Osiromašeno stanovništvo ne može podnijeti teret neizvjesnosti sutrašnjice. Bohoreta to prepoznaje. Njezino dramsko stvaralaštvo upravo je u tom vremenu krize najplodonosnije. Njezine drame nastaju upravo između 1930. i 1939. godine. Izvodi ih, opet ne slučajno, radničko društvo *Matatja* koje je okupljalo siromašniji, radnički dio populacije. Njima se i obraća Bohoreta, konkretizirajući svoje ideje i maskirajući ih u dijaloge običnih, porodičnih ljudi, s intencijom približavanja svojoj publici upravo na taj način, kako bi njezina poruka naišla na što bolji odjek.

²⁶ Papo Bohoreta, Laura (2005.): *Sefardska žena u Bosni*. Connectum: Sarajevo. Predgovor je napisao Muhamed Nezirović, str. 44-45.

Jenjavanje krize u SAD-u

Kriza je započela u Sjedinjenim Američkim Državama. Na određeni je način "New Deal" samo pokrenuo vrste društvenih i gospodarskih reformi koje su mnogim Europljanima već odavno bile poznate. Ali, donio je i nešto novo: donio je brzinu rješavanja problema i ostvarenja tih reformi, za što je prije bilo potrebno nekoliko generacija.

U okviru „New Deal“ prvi korak u rješavanju problema nezaposlenosti bio je u sklopu Korpusa za zaštitu javnih dobara. Radilo se o programu koji je donio Kongres da bi olakšao situaciju mladim muškarcima između 18 i 25 godina starosti. Provodio se na poluvojnički način i zapošljavao mladiće u radnim kampovima diljem zemlje za 30 dolara mjesečno. Tijekom desetljeća u tim je radovima sudjelovalo dva milijuna mladića. Oni su sudjelovali u čitavom nizu projekata zaštite okoliša. Mnogi su te radove kritizirali kao izmišljeni posao, međutim Roosevelt i njegovi suradnici i dalje su preferirali programe za smanjenje nezaposlenosti, temeljene na javnim radovima umjesto na socijalnoj pomoći. U vrijeme „New Deal“ i radnički pokreti su počeli postizati više uspjeha nego ikada prije u povijesti Amerike. Zakon o socijalnom osiguranju, donesen 1935. godine, važan je dio plana „New Deal“. Tim je zakonom stvoren sustav osiguranja za starije, nezaposlene i invalidne osobe, a sredstva su se dobivala doprinosima poslodavaca i zaposlenih.²⁷

"New Deal" je donio kraj nevoljama, ali promjene i napredak su i dalje bili potrebni. Ipak, nakon što je 1936. Roosevelt ponovno pobijedio na izborima i preuzeo drugi mandat, „New Deal“ program za obnovu zemlje više nije bio u prvom planu²⁸. Kako je u početku Roosevelt učio na primjerima iz Europe, tako je tih burnih tridesetih godina Europa učila od Roosevelta. U drugoj polovini tridesetih godina dvadesetoga stoljeća jenjava kriza i u tadašnjoj Jugoslaviji.

Ekspanzionističke težnje različitih država

Gospodarska kriza je jenjavala, ali kratko je bilo vrijeme mira i stabilnosti – bude se ekspanzionističke težnje totalitarnih režima u Njemačkoj, NDH, Italiji i Japanu.

²⁷ Podaci s internetskoga izvora: „Velika depresija bila je pogubnija“ - *Poslovni.hr*.

URL: <http://www.poslovni.hr/vijesti/velika-depresija-bila-je-pogubnija-98240.aspx>

²⁸ Podaci s internetskoga izvora: Pavić, D.; Balta, I.: „Uzroci velike gospodarske krize u SAD-u i Hooverovo upravljanje krizom“. *Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno nasljeđe*, Vol.1 No.1-2 svibanj 2007.

URL:http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=115564

Godine 1931. Japan je izvršio invaziju na Mandžuriju i slomio kineski otpor. Prešavši na fašizam, Italija je proširila svoje granice u Libiji, a 1935. godine napala je Etiopiju.

NDH, jedina satelitska država Trećeg Reicha koja je imala potpuno Hitlerovo povjerenje i čijoj je vladi na čelu s Pavelićem bilo povjereno istrebljenje Židova, učinit će sefardskom narodu u Bosni ono što mu nitko dotada nije: satrt će sefardsku kulturu, poubijati veliku većinu židovskog stanovništva, uništiti veliku većinu pisanog materijala....

Gospodarska kriza uništila je mnoga poduzeća, upropastila mnoge obitelji, ali u usporedbi s onim što je slijedilo – masovnim ubojstvima“gospodara svijeta“, velika kriza doima se kao slabašna sjenka prema gorostasu.

Slika 5. Nacistički skup u Nürnbergu 1928. godine.
Izvor: Hrvatski povijesni portal.

Biografija i kratki pregled opusa Laure Papo Bohorete

Život Laure Papo Bohorete usko je povezan ne samo sa sredinom u kojoj je živjela, nego i s njezinim književnim i obrazovnim djelovanjem te skupljanjem narodnoga folklornog blaga. Mogli bismo reći da je situacija u Bosni uvelike utjecala na njezin svjetonazor, djelovanje i književni opus, istovremeno je Laura Papo Bohoreta u velikoj mjeri utjecala na sredinu u kojoj je živjela, a ta sredina je opet utjecala na njezin rad. Interakcija je bila toliko snažna da se usudim zaključiti kako je Bohoreta sinonim borbe malog čovjeka za očuvanje vjekovnih tradicijskih vrijednosti koje su se početkom dvadesetog stoljeća u Bosni uslijed velikih političkih i ekonomskih promjena drastično gubile. Dakle, ne mogu se razdvajati Bohoretin život i njezino djelo. Oni kao da su stopljeni u neizvjesnost koju nudi moderno doba. Osim osmogodišnjeg boravka u Istanbulu s obitelji (1900. – 1908.) i šestomjesečnog školovanja u Parizu, cijeli svoj život provela je u Sarajevu. Sarajevo, koje je toliko voljela i poznavala, bit će neiscrpni izvor inspiracije za njezino književno stvaralaštvo.

Slika 6. Roditelji Laure Papo Bohorete: Juda Leon Levi i Estera Levi. Izvor: internet.

Laura Papo Bohoreta prvorodeno je dijete u obitelji Levi. Otac, Juda Leon, bio je siromašni trgovac, a majka Estera domaćica. Rođena je u Sarajevu u posljednjem desetljeću devetnaestog stoljeća, 26. ožujka 1891. godine. U to vrijeme običaj je bio najstarije dijete zvati Buki – Bohor, odnosno Buka – Bukica – Bohoreta, tako da je i Laura dobila taj nadimak. Laura je imala šestero braće i sestara: Isaka, Ninu, Klaru, Blanku, Rivku i najmlađeg brata, Eliasa. Obitelj je, kao i velika većina tadašnjih sefardskih obitelji, bila jako povezana, kako emocionalno i materijalno, tako i socijalno. Dijelili su sve: dobro i zlo, obilje i neimaštinu, probleme, radosti, tugu, tajne...

Proučavajući rukopis drame *las Kriaturas del capitan Grant* te uspoređujući ga s romanom istoga naslova, otkrila sam važan podatak za biografiju Laure Papo Bohorete. Naime, u svim dosadašnjim biografskim podacima nalazila sam datum rođenja 15. 3. 1891. godine. Na kraju prvog čina, odnosno na kraju postojećeg rukopisa, stoji datum 26. 3. 1910. Uz datum, na kraju stranice, Bohoreta je napisala:

26 Marso 1910.

It is my birthday. It is snowing all the sourroundings are white!

/26. ožujka 1910.

Moj je rođendan. Sniježi, sva okolica je bijela!/²⁹

Iz tog podatka proizlazi da je Bohoreta rođena 26., a ne 15. ožujka 1891. godine.

Sudbinu i siromaštvo sefardskih obitelji u Bosni, njihove strepnje, težak život i kulturološka previranja najbolje opisuje Isak Samokovlija, pisac i liječnik (1889. – 1955.). On u književnost unosi temu bosanskih Židova – Sefarda. Samokovlija poznaje svaki kutak Bjelava, sirotinjskoga židovskog kvarta u Sarajevu u kojem je živjela i Bohoretina obitelj. Samokovlija protestira protiv nepravde, interesira ga mali čovjek, on je na njegovoj strani, s njim živi i pati. („Rafina avlija“, „Nosač Samuel – Saruča“, „Jevrejini koji se subotom ne moli bogu – Juso“.)³⁰

Zbog teške financijske situacije Bohoretina obitelj se seli u Istanbul (1900. godine), gdje se otac, uz pomoć svojih poslovnih, a i obiteljskih veza, pokušava organizirati i poslovno prosperirati. Nažalost, ni u Istanbulu nije uspio poboljšati imovinsko stanje obitelji: i dalje su živjeli na rubu siromaštva, češće gladni nego siti. S obzirom da „biznis“ nije cvao ni u Istanbulu, nakon osam godina vraćaju se u Sarajevo. Činjenica je da su u Istanbulu bili stranci, došli iz Bosne, što im je samo dodatno otežavalo situaciju. Siromašni Sefardi iz Bosne teško su se mogli prilagoditi velikom urbanom i kulturnom centru kakav je u to vrijeme bio Istanbul. U pokušaju da se što više prilagode, čak su Lauri promijenili i ime: naime, prema nekim izvorima njezino pravo ime bilo je Luna³¹. Luna je tipično i vrlo često sefardsko ime, tako da je vrlo moguće da su joj promijenili ime kako bi što manje isticali svoje sefardsko podrijetlo.

²⁹ Papo Bohoreta, Laura (1910): *Las kriaturas del capitan Grant*, str. 24 prijepisa.

³⁰ Samokovlija, Isak (1989): *Pripovijetke*, Sarajevo: Veselin Masleša.

³¹ Vidi 26 gore, str. 7.

U Istanbulu je Laura pohađala međunarodnu francusku školu Alliance Israélite Universelle.³² Težnja za integriranjem u tadašnju sredinu u njoj je pojačala želju za učenjem stranih jezika: francuski je morala naučiti jer se nastava u školama Alliance Israélite Universelle održavala na francuskom jeziku. Također, zbog prilagodbe je morala hitno svladati ne samo turski jezik, nego i prilagoditi svoj židovsko-španjolski jezik iz Bosne onome koji se govorio u Istanbulu. Iz tog je razloga Laura Papo Bohoreta od najranijeg djetinjstva izrazito cijenila znanje stranih jezika, a poslije ih je u životu svakodnevno usavršavala.

U svojoj odrasloj dobi tečno je govorila šest stranih jezika.³³ 1908. godine obitelj se vraća u Sarajevo. Ali, povratkom u Sarajevo financijsko stanje obitelji Levi nimalo se nije promijenilo. Otac Juda jednostavno nije imao smisla za trgovanje, tako da je njegova obitelj i dalje živjela na rubu siromaštva. Kako bi pomogla obitelji, Laura je davala instrukcije iz francuskoga, njemačkoga i latinskoga jezika, makar i ta njezina zarada još uvijek nije bila dovoljna za uzdržavanje brojne obitelji. Prema sefardskoj tradiciji toga doba, muška djeca su se školovala, a ženska su ostajala kod kuće. Unatoč velikoj talentiranosti i ambicioznosti njezine mlađe sestre Blanke, obitelj je odvajala za školovanje pomalo intelektualno lijenoga i nezainteresiranoga sina Isaka-Atlete, isključivo zato što je bio muško. Kad su dovoljno stasale, druge dvije Laurine sestre također su počele raditi, kao što smo rekli, Nina je 1911. godine otvorila salon šešira za dame Chapeau Chic Parisien³⁴

Slika 7. Sestre Levi i njihove pomoćnice u salonu šešira Chapeaux Chic Parisien.
Izvor: preuzeto sa stranice Laure Papo Bohorete na Facebooku.

Najmlađa Laurina sestra Rifka, a zvana Riki, organizirala je obiteljsku plesnu predstavu za Blankin trinaesti rođendan. Za tu je predstavu Buki napisala pjesme, Nina dizajnirala odjeću, Klara svirala klavir, a Rifkine prijateljice glumile sporedne likove. Mala obiteljska predstava pretvorila se u nešto više: po

³² Alliance Israélite Universelle, osnovana je u Parizu 1860. godine u svrhu obrazovanja balkanskih, bliskoistočnih i sjevernoafričkih Židova. Jezik na kojem je održavana nastava bio je francuski. Djelovala je do početka Drugoga svjetskog rata.

³³ Mutavdžić Zorica (1989): „Intervju s Gordanom Kuić“. *Bazar*.

³⁴ Elegantni pariški šešir.

cijelom gradu pričalo se o sestrama Levi i o njihovim talentima. Predstava je održana u kući Levijevih 1911. godine. To se može smatrati prvim počecima dramskoga i književnoga djelovanja Laure Papo Bohorete.

1916. godine Bohoreta se udaje za Daniela Papu.³⁵ Iste godine napisala je i objavila svoj prvi članak, usprotivivši se tvrdnjama Jelice Bernadzikowske Belović, napisanima u članku “Die sudslavische Frau in der Politik”, (‘Južnoslavenska žena u politici’) objavljenom u dnevnim novinama koje su izlazile u Sarajevu na njemačkom jeziku, opisujući sefardsku ženu u Bosni³⁶. Autorica sefardsku ženu opisuje kao tradicijom ograničenu i ističe da je ona glavni krivac svojega potlačenog položaja.

Bohoreta je tjedan dana poslije u istim novinama odgovorila Jelici Bernadzikowskoj Belović, također na njemačkom, želeći pokazati koje su stvarne vrijednosti sefardske žene u Bosni. Njezin odgovor predstavlja prvu kulturografsku i etnografsku studiju o Sefardima u Bosni. Pisana je na njemačkom jeziku. Bohoreta, na inzistiranje dr. Vite Kajona, petnaest godina poslije, 1931. godine, na temelju toga članka napisanoga na njemačkom jeziku, piše monografiju *La mužer sefardi de Bosna* /Sefardska žena u Bosni/, ovaj put na židovsko-španjolskom jeziku.

U uvodu skromno opisuje motive pisanja te monografije. Piše:

Al ke melda este „opuskulo“ este čiko livriko no kero kansarlo kon detaljes historikos. Yo me eskoži una tema muču mas liviana . Kero dar a koneser a la mužer sefardi de Bosna, i no kero komplikar el ečo!	Onoga koji čita ovo „djelce“, ovu malu knjižicu, ne želim zamarati historijskim pojedinostima. Izabrala sam jednu mnogo lakšu temu. Želim da se upozna sefardska žena iz Bosne i ne želim usložnjavati tu stvar. ³⁷
--	--

Pa poslije donosi razlog zbog kojega je pisala na židovsko-španjolskom jeziku:

Esto tresladando en mi madre lingua esta čika ovra, kuala inisiativa me hue dada por el Sr Dr Vita Kayon, ke desea ke se avle i se eskriba sovre el folklor sefardi en lingua espanjola,	Za prijevod na svoj materinji jezik ovog malog djela poticaj mi je dao gospodin dr. Vita Kajon, koji želi da se govori i piše o sefardskom folkloru na španjolskom jeziku,
--	--

³⁵ U predgovoru knjige *La mužer sefardi de Bosna* Muhamed Nezirović piše da se udala 1911. godine (str. 7), ali prema svim drugim relevantnim podacima proizlazi da se Laura Papo Bohoreta udala 1916. godine.

³⁶ Predgovor knjizi: Papo Bohoreta, Laura (2005): *Sefardska žena u Bosni*. Connectum: Sarajevo. Predgovor je napisao Muhamed Nezirović, str. 32.

³⁷ Vidi 26 gore, str. 41.

muestro idioma, komo lo avlamos en našem idiomu, kako ga govorimo u
nuestros lugares. našim mjestima.³⁸

Kako i sama kaže, članak Jelice Bernadzikowske Belović pokrenuo je Laurino djelovanje, orijentirano prvenstveno prema očuvanju narodne baštine te dokazivanju da sefardska žena u sebi nosi istovremeno značajke tradicije i modernoga doba koje dolazi.

Laura Papo Bohoreta je bila fascinirana angažiranošću Manuela Manriquea de Lare oko skupljanja sefardskoga narodnog blaga. Nakon njegova boravka u Sarajevu, 1911. godine, počela je skupljati sefardske romances i pjesme, slušajući sefardske žene koje su, pomalo izolirane od slavensko-turske sredine u kojoj su živjele, najbolje čuvale narodna blaga. Prikupila je ukupno 16 romanci. Za 10 romanci znalo se i prije, 6 je objavio Kalmi Baruh, četiri nisu bile objavljene, a za 6 romanci se tek nedavno saznalo (sredinom osamdesetih godina 20. stoljeća), zaslugom Gordane Kuić, Bohoretine nećakinje, Blankine kćeri. Ona je Arhivu grada Sarajeva poklonila dvije rukom ispisane bilježnice. Jedna je od njih rukopis skice budućega Bohoretina djela *La Mužer sefardi de Bosna*, a u drugoj bilježnici nalazi se šest vrlo rijetkih romanci³⁹

Slika 8. Manuel Manrique de Lara. Izvor: internet.

³⁸ Idem, str. 43.

³⁹ Nezirović, Muhamed (1992): *Jevrejsko-jšpanjolska knjižecnost*, Sarajevo: Svjetlost, str. 288.

Također valja napomenuti da je dio romanci prikupljenih u to vrijeme uključen u dramska djela Laure Papo Bohorete i u njezine kasnije rukopise i drame (*La mužer sefardi de Bosna – Sefardska žena u Bosni, Avia de ser – Bilo nekad, Esterka*)⁴⁰.

Nakon dvije godine braka s Danielom Papom, u kuću dolazi prinova. Godine 1918. Bohoreta postaje majka – rodila je svojega prvog sina Leona. Godinu dana poslije rodila je i drugog sina, Bar-Kohbu, Kokija. Iste godine Bohoreta piše svoje prvo kazališno djelo prikazano u javnosti. Sarajevo, veliki grad, tadašnji zahtjevni kulturni centar, ipak je bio prevelik i suviše kritičan za skromne i malobrojne autore koji su pisali na židovsko-španjolskom jeziku. Stoga su oni svoja djela postavljali u manjim bosanskim mjestima. Te 1919. godine, u zemlji osiromašenoj ratom, u maloj dvorani „Židovskog nacionalnog društva“ u Visokom, postavlja se kratki komad *Las hadras de Pesah* /Spremanje na Pesah/. Laura Papo ga je napisala i režirala, najmlađa sestra Rifka-Riki je plesala, a sestra Blanka ih je pratila na glasoviru i pjevala. Riki i njezin čudesni talent očarali su publiku te je zahvaljujući njoj komad postao poznat u Visokom. Glas se odmah proširio do Sarajeva te ju je *La Benevolencija* zamolila da pripremi novi kratki komad za izvođenje na dobrotvornoj večeri ustanove. Sastavljanje teksta opet je bila Laurina zadaća, Blanki je interpretirala pjesme, a Riki je plesala. Ali Bohoreta se još uvijek nije usudila razmišljati o pisanju neovisnoga djela te je radije obradila poznatu francusku pjesmu. Tako je nastalo djelo *La molinera i la karvonera* /Mlinarica i ugljenarka/⁴¹.

⁴⁰ Idem, str. 289.

⁴¹ Idem, str. 104.

Slika 9. Laura Papo Bohoreta sa sestrama (lijevo) i sa sinovima Leonom i Bar Kohba – Kokijem (desno). Izvor: Jevrejski istorijski muzej u Beogradu

Ubrzo nakon rođenja Kokija, 1919. godine, umire Laurin otac Juda Leon. Obitelj se snalazi, Laura daje instrukcije, Nina, Klara i Blanki rade. Ali nedugo zatim obitelj je pogođena novim šokom: Laurin suprug Daniel obolio je od neke vrste psihičkog oboljenja⁴². Odveden je u psihijatrijsku ustanovu u kojoj je ostao sve do svoje smrti. Osim što je morala financijski pomagati sestrama i majci, od tada je bila i jedini oslonac svojim sinovima.

Vremena su bila teška: poslijeratno razdoblje nosi sa sobom neimaštinu. Laura je morala prehranjivati obitelj instrukcijama i prijevodima. S obzirom da je prilikom svog šestomjesečnog boravka u Parizu završila tečaj „Cours de vacances“⁴³, Alliance Française dodijelila joj je

⁴² Gordana Kuić, u svom romanu *Miris kiše na Balkanu* piše da je na Danielovu bolest izravno utjecao boravak na frontu, međutim to se ne može smatrati apsolutno dokazanim.

⁴³ I danas u Parizu, na Sveučilištu Sorbonne, postoji takav tečaj, naziva „Cours de langue et civilisation françaises.“

„Diplôme Supérieur“⁴⁴. Tom je diplomom stekla i službeno pravo podučavanja francuskoga jezika i književnosti izvan Francuske.

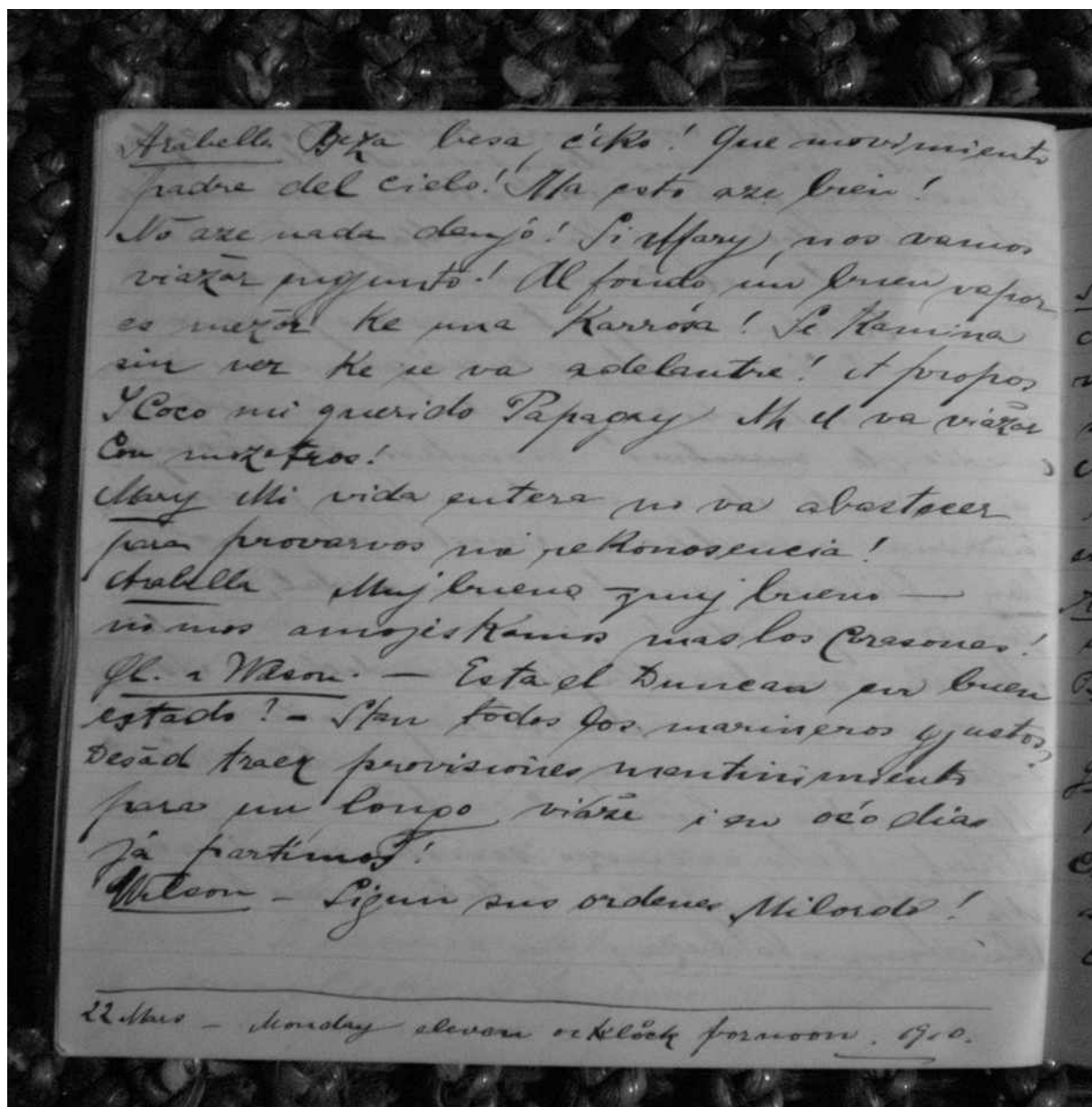
U časopisu *Jevrejski glas* broj 29, od 16. kolovoza 1929. godine, nalazi se sljedeći oglas:

Dajem časove iz francuskog jezika, a naročito instruiram đake, spremajući ih za popravne ispite. Laura Papo /Bohoreta/, Stepe Stepanovića Obala 12.⁴⁵

Uz sve svoje obiteljske obveze nalazila je vremena i za pisanje. Književno djelo Laure Papo – Bohorete opširno je i raznovrsno. Najvažniji dio njezina stvaralaštva svakako su drame. Osim dramskih djela, pisala je pjesme, kratke priče, novele, eseje, prevodila književne tekstove, te sakupljala sefardska folklorna djela. Njezin je „Romancero“ složio i objavio Muhamed Nezirović, a Ešref Čampara i Eliezer Papo napravili su bibliografiju njezinih djela i rukopisa. Interesantno je kako je u jednom od svojih najranijih radova, u adaptaciji romana Julesa Vernea *Djeca kapetana Granta*, na većem broju stranica pisala opaske na kraju stranice na engleskom jeziku. Engleski jezik u Sarajevu početkom 20. stoljeća nije imao gotovo nikakvo značenje. Njemački i francuski su bili dominantni strani jezici, iz čega se može naslutiti ta silna njezina znatiželja u doslovnom smislu te riječi: želja za znanjem.

⁴⁴ Diplomom visoke škole.

⁴⁵ *Jevrejski glas* broj 29, 16. 08. 1929., str. 4.

Slika 10. Primjer „učenja“ engleskoga jezika u rukopisu adaptacije Verneovog romana *Djeca kapetana Granta* (na kraju stranice: „22 Mars - Monday, eleven o'clock forenoon. 1910.“)

Izvor: arhiv dr. Eliezera Pape.

Laura Papo Bohoreta nije imala ambicije postati dramskom spisateljicom. Bila je preskromna za ikakve pretenzije takve vrste. Njezin jedini cilj i želja bili su didaktičke prirode, odnosno primjerom svojih junaka ukazati na socijalne momente ispravnosti postupanja. O formi se nije toliko brinula, tako je, primjerice, njezin komad *Esterka* u izvedbi glumaca iz društva *Matatja* trajao gotovo punih pet sati. Drama je trajala toliko i zbog toga što se u njoj pleše i pjevaju se

četiri romane. Bohoreta često uključuje romane u svoje drame (*Avia de ser /Bilo nekad/, La pasensia vale mučo /Strpljenje para vrijedi/ i Tiempos pasados /Prošla vremena/*). Funkcija tih romanci koje je umetala u svoje kazališne komade bila je otimanje od zaborava tih starih sefardskih melodija. Ponekad je dodavala nove kitice, skladala nove melodije.

U želji da prikaže sefardsku ženu u svjetlu koje ona to zaslužuje, prikazujući sve kontraste između moderne sefardske žene i tradicije koja je istovremeno vuče prema natrag i daje joj snagu, Bohoreta prati sva društvena i kulturna zbivanja u Bosni i na zapadu. U časopisu *Jevrejski život* izlaze članci i kratke priče na židovsko-španjolskom jeziku. Bohoreta reagira na priču Bukija Romana *Dos vizinas in el kortižo /Dvije susjede u avliji/*, objavljenu na 3. stranici časopisa *Jevrejski život* broj 33. U sljedećem broju objavljen je njezin članak *Madres /Majke/*. To je bio prvi put da je svoj tekst objavila na židovsko-španjolskom i prvi put koristi pseudonim Bohoreta. Naime, jedna od dviju susjeda koje razgovaraju u priči Bukija Romana zove se upravo Bohoreta.

Bohoreta kritizira Romanove konzervativne stavove iznesene u članku, istovremeno iznoseći svoje stavove o ženama, njihovom položaju u društvu i o potrebi moderne žene da svojim radom prehranjuje obitelj, što je svojim primjerom zorno dokazivala. U sljedećem broju *Jevrejskog života* počinje objavljivati novelu u nastavcima: *Morena /Crnka/*. Izrazito senzibilna, osjetljiva na osjećaje svojih likova, bila je svjesna njihovih pozitivnih osobina i snage. Morenu opisuje kao snažnu mladu ženu, spremnu suočavanju sa svim nedaćama tadašnjeg doba.

Već se tada u Bohoretinim publikacijama uz patriotizam opaža duh cionizma. Jasno je određen cilj odlaska u Izrael pa *Morena* završava imigracijom protagonista u Zemlju Izrael. Njezino procionističko djelovanje nastavlja se: tri godine kasnije Bohoreta prevodi s njemačkoga na židovsko-španjolski jezik feminističko-cionistički članak koji je napisala dr. Nadia Stein i objavljuje ga u cionističkim novinama *Narodna židovska svijest*⁴⁶ pod naslovom *La haluca /Pionirka/*.

Sredinom dvadesetih godina održala je nekoliko predavanja: o porijeklu romanci, o dobročinstvu i djeci, a također objavljuje prijevode pjesama. Tako je na židovsko-španjolski prevela pjesmu „Lem Edim“ (naslov pjesme je na turskom) Jovana Jovanovića Zmaja. Uz

46

prijevod pjesme objavila je i članak „Nemo propheta in patria“ u kojem piše kako bosanski Sefardi više cijene sve ono što dolazi sa zapada:

Kuanto mos enflama un poema del Ingles Byron, del Lovelace, y mos parese ke si ay algo de ermozo en el mundo puede azerlo solo onde los azenos, i porke un J. Jovanović Zmaj o un Šantić el Mostarli no pudian azer admirar mas ke el azeno. Esto es facil de responder – son de aki, de nuestra tjera, de onde bivimos, y ninguno en su lugar es navi, i nemo propheta en patria. Azia algun danjo, si prekuravamos de dar a konoser al mundo civilizado algunos de estos valorozos poetas?

Koliko nas zapali pjesma Engleza Byrona, Lovelacea, čini nam se da ako ima nešto lijepo u svijetu, to može biti samo kod stranaca, a zašto J. Jovanović Zmaj ili Mostarac Šantić ne bi mogli zadiviti više od stranca. Lako je na to odgovoriti – oni su odavde, iz naše zemlje u kojoj živimo, i nitko u svojoj zemlji nije otok, i nemo propheta in patria. Zar bismo počinili štetu kad bismo nastojali civiliziranom svijetu prikazati neke od naših vrijednih pjesnika?⁴⁷

Valja spomenuti i Bohoretin komad *Ajudemos la fragua del Kal-Kadoš* /Pomozimo izgradnju Velikog hrama/. Taj mali komad nije sačuvan u njezinoj književnoj zaostavštini. Njime je htjela pomoći izgradnju Velikog sefardskog hrama u Sarajevu koji je svečano otvoren u rujnu 1930. godine.

Slika 11. Veliki hram, izgrađen 1930., a razoren 1941. godine. Izvor: internet.

⁴⁷ *Jevrejski život*, broj 159, str. 3.

Iste godine Laura Papo Bohoreta objavljuje jednočinku *Avia de ser... /Bilo nekad.../*. Prave radnje i zapleta nema. Majka vodi ugodne razgovore sa svojim kćerima, podučava ih onomu što ih čeka u životu. Tu su umetnute neke sefardske bosanske romance (*Don Bueso i su hermana /Don Bueso i njegova sestra/*). U isto vrijeme nastaje *Esterka, Ritrato social de nuestros dias en tres actos /Esterka, društvena slika iz našeg doba u tri čina/*. Komad je posvećen njezinoj majci Esteri. Opet je radnja jednostavna: svakodnevni život hrabre žene, suočene sa životnim izazovima dok joj muž odlazi u Sušak, ne mogavši naći posao u Sarajevu. Drama ima sretan završetak. Ovdje Bohoreta ponovno kritizira sefardski običaj da se tuđe prihvaća i cijeni više nego svoje. Esterki u posjet dolazi prijateljica koja želi urediti svoju blagovaonicu u japanskom stilu jer je „sjenti i meldi ke esto es muj moderno“ – čula je i čitala da je to vrlo moderno⁴⁸. Godinu dana poslije, 1931. godine, Laura Papo Bohoreta izdaje novi komad *Ožos mios, Pedazo de folklor sefardi de Bosna en tres aktos /Oči moje, komad iz sefardskog bosanskog folkloru u tri čina/*. Opet se radi o obiteljskim problemima (nesretni slučaj mladića koji presvučen u maškaru biva ranjen, u pitanju je vid) koji sretno završavaju. Tih je godina Bohoreta izrazito aktivna: iste godine piše šaljivu jednočinku s pjevanjem: *Los aparežos de Hanuka /Pripremanje za Hanuku/*. Hanuka, veseli je blagdan prilikom kojeg se pale svjećice. Dvije godine poslije Bohoreta završava svoju novu dramu: *Renado mi nuera grande /Renado, moja velika snaha/*, u kojem opisuje ljubav siromašne djevojke koja voli bogataškoga sina, a koji se prema njoj ne odnosi nimalo pošteno.

1933. godine Bohoreta piše novu dramu u tri čina: *Shuegra ni de baro buena – Retrato social de nuestros dias en tres actos /Svekrva ni od blata dobra – Slika društva iz našeg doba u tri čina/*. Uz *Esterku*, ovaj se komad smatra njezinim najboljim kazališnim djelom. I tu se radi o obiteljskim problemima koji se, kao i u gore spomenutim dramama, sretno završavaju, a sve se vrti oko stare sefardske poslovice da svekrva nije dobra, pa makar bila napravljena i od blata. Godinu poslije, 1934. godine Bohoreta piše još jednu jednočinku: *La Pasensia vale mučo /Strpljenje para vrijedi/*⁴⁹. Radi se o folklornoj slici iz turskoga doba, nešto prije austrougarske okupacije 1878. godine. Kroz cijeli se komad provlači pjevanje. 1935. je godine u Narodnom pozorištu u Sarajevu prikazana Bohoretina drama *Hermandat-La madrasta – el nombre le abasta /Bratstvo-Maćeha – ime dovoljno govori/*. Ovdje Bohoreta ruši stereotip stare sefardske,

⁴⁸ Vidi 39 gore, str. 551.

⁴⁹ Preveo i priredio Dr. Eliezer Papo.

a i ne samo sefardske poslovice, jer je maćeha u njezinoj drami izrazito dobra osoba. Posljednje kazališno djelo *Tiempos pasados* /Prošla vremena/ piše 1939. godine, pred sam početak Drugoga svjetskog rata, kad se već predviđalo što će se dogoditi i kad se mračna budućnost već bila nadvila nad malu sefardsku zajednicu u Bosni.

Tijekom trinaest posljednjih godina svojega stvaralaštva (od 1929. do 1942. godine) Bohoreta je napisala osam dramskih djela. Četiri drame su socijalnog sadržaja (*Esterka*, *Shuegra ni de baro buena* /Svekrva ni od blata dobra/ i *Hermandat -Madrasta, el nombre le abasta* /Bratstvo-Maćeha, ime dovoljno govori/ i *Escariño* /Čežnja/), jedna je običajna drama (*Ožos mios* /Oči moje/) te tri jednočinke (*Avia de ser* /Bilo nekad/, *La pasensija vale mučo* /Strpljenje para vrijedi/ i *Tiempos pasados* /Prošla vremena/) u kojima, kako i sama kaže, „radi na prosvjećivanju svoje braće i sestara i daljih ambicija nema“.⁵⁰

Matatja, kulturno društvo židovske radničke omladine, osnovano je 1923. godine u Sarajevu. U društvu su djelovale tri sekcije: kulturna, glazbena i kazališna. Najaktivnija je bila kazališna sekcija. *Matatja* je prepoznala Bohoretin dramski opus u kojem se eksplicitno izražavaju njezini socijalni stavovi, uz poštivanje tradicionalnih vrijednosti i kulturnoga nasljeđa sefardske obitelji kao izvrsni izvor folklornih elemenata i socijalnih poruka. To je razlog zašto je upravo *Matatja* izvela niz djela Laure Papo Bohorete: *Esterku*, *Ožos mios*, *Avia de ser*, *Shuegra ni de baro Buena*, *Tiempos pasados*.

Suradnja između Bohorete i *Matatje* naprasno je prekinuta 1941. godine. Deportacije u koncentracijske logore, premetačine židovskih kuća, maltretiranje, ponižavanje i omalovažavanje svega što je židovsko... Uslijed svih tih zbivanja, proživljavajući duboko emotivno sve što se oko nje događalo, Laura Papo Bohoreta se razboljela. Njezini sinovi deportirani su u Jasenovac, sestra Blanka pobjegla je s mužem Srbinom u Beograd, Rifka – Riki skrivala se u jednom zabačenom srpskom selu, Klara i njezina djeca su početkom rata pobjegli u Italiju, Isak i njegova žena Zagrepčanka pobjegli su iz Zagreba u jedno malo selo u Bosni. Elias je emigrirao u Izrael. U Sarajevu osim nje ostaje jedino Nina. Ona smješta Bohoretu u bolnicu sestara milosrdnica, gdje je i preminula 12. srpnja 1942. godine, ne saznajući da su oba njezina sina ubijena na putu za Jasenovac. Nina ju je poštedjela te surove činjenice. Pokopana

⁵⁰ U knjizi *Jevrejsko španjolska književnost*, na str. 555, Muhamed Nezirović citira B. Pintu „Esterka od Laure Papo“, *Jevrejski glas* 40/10. X 1930.

je u Sarajevu, na Borku, a jedina osoba koja je prisustvovala njezinom pogrebu bila je njezina sestra Nina.

Nakon rata, obitelj Laure Papo Bohorete ustupila je njezine originalne tekstove Istorijском arhivu grada Sarajeva, gdje se i danas nalaze. Na starom židovskom groblju u Sarajevu nema nadgrobnoга spomenika Lauri Papo Bohoreti.

Što se tiče jezične vrijednosti njezina djela, citiram dr. Muhameda Nezirovića:

A nama, kao filologu, neka bude dopušteno da dodamo samo jednu rečenicu. Njeno dramsko djelo neiscrpan je izvor onog živog sefardskog bosanskog govora koji ako da se više ne čuje i čije se životno kandilo neumitno već gasi. Na novim generacijama je da taj izvor ispitaju.⁵¹

⁵¹ Vidi 39 gore, str. 556.

Aktualne drame

Između feminizma i tradicije

Bohoretin privatni život znatno je utjecao na njezine stavove. Daleko od toga da ona ne promatra s određenom dozom nostalgije život kakav je bio prije, za sefardsku ženu toliko drugačiji od modernoga. Međutim, zahvaljujući obrazovanju Bohoreta je bila u stanju prehraniti svoje sinove nakon što joj je suprug Daniel duševno obolio, tako da je ona dobro poznavala potrebu moderne žene za obrazovanjem, kako bi joj izlazak na tržište rada bio ostvariv i lakši. U vrijeme koje Avram Buki Romano na tako nostalgičan način opisuje u svojem, već prije spomenutom članku *Dos vizinas in el kortizo*, žena u Bohoretinoj situaciji s dvoje male djece bila bi osuđena na siromaštvo, totalnu neizvjesnost i bijedu. Dakle, obrazovana žena traži pravedniji odnos, napuštanje starih klišeja, prvenstveno onoga da je ženi mjesto u kući. Međutim, njezin stav prema oslobođenju žena i feminizmu nije jednoslojan. Od svojega prvog članka u židovskom tisku, napisana na njemačkom jeziku, pa sve do socijalnih drama njezine kasnije faze, Bohoreta konstantno nastoji poticati žene na obrazovanje i rad, kako bi mogle pomoći pri financijskom uzdržavanju obitelji. U svim njezinim ženskim likovima čuči jedna Morenika, Esterka ili Tija Merkada. Esterka u drami *Esterka* također je hrabra, mlada, moderna žena, svjesna svojih vrijednosti, ali koja istovremeno poštuje tradiciju i narodne običaje; u *Shuegra ni de baro buena* Bohoreta opet prikazuje mladu djevojku Blankitu, pozitivnu marljivu ženu, željnu obrazovanja, umjetnicu koja će nakon studija u Zagrebu pomagati svojoj osiromašenoj obitelji. U *Hermadat* se ponovno pojavljuje mlada, osviještena žena, svjesna svojih vrijednosti, ali isto tako i svjesna koliko je važan dobar, starinski odgoj i poštivanje tradicionalnih obiteljskih vrijednosti.

Primjera je jako puno. Dok su muški likovi kod Bohorete sporedni, u pravom smislu te riječi, likove žena ona duboko i kompleksno profilira: upravo taj njezin ženski rukopis utječe na mekoću teksta, lakoću čitanja i užitak (bez sumnje) interpretacije tih likova pri javnom izvođenju.

Pravu sliku sefardske žene daje u knjizi *Sefardska žena u Bosni*.⁵²

Dr. Vita Kajon, jedan od intelektualaca i lidera “Sefardskog pokreta”, zamolio ju je da članak „Die Spanolische Frau“, objavljen 1916. godine u *Bosnische Post* prevede na židovsko-španjolski. Bohoreta je prihvatila Kajonovu zamolbu: 1931. godine napisala je monografiju *La mužer sefardi de Bosna /Sefardska žena u Bosni/*, na temelju članka, napisanoga na njemačkom 1916. godine.

Članak Bernadžikowske Belović urezao se duboko u Bohoretinu svijest tako da se u uvodu također osvrće na diskusiju, vođenu u dnevnim novinama *Bosnische Post*:

Por rodeos del destino me esto okupando de este tema kual jo trati el invierno de 1917, kuando al okazion de una huerti polemika kon la Senjora Bernadžikovska, ke tuvo el koraže de entinjer alas Sefardis en un artiklo sujo – „die Spaniolin in Bosnien“- Estonses le di kontra, kon buenos argumentos le demostri loke es la mužer muestra, y este momento hue el empesižo de este livriko, el kual estonses lo eskrivi en Allemano nemesko guijada por el direktor del museum de akeos tiempos, el Sr Dr Patsch, el ke ojen dija okupa la sija de arheologija en la Universita de Vienna. Esto tresladando en mi madre lingua esta čika ovra, kuala inisiativa me hue dada por el Sr Dr Vita Kayon, ke desea ke se avle i se eskriba sovre el folklor sefardi en lingua espanjola, muestro idiom, komo lo avlamos en nuestros lugares.

Sticajem sudbine počela sam se baviti ovom temom koju sam obrađivala u zimu 1917. godine i to prilikom jedne žestoke polemike sa gospođom Bernadžikovskom, koja je našla hrabrosti da ocrni Sefardkinje u jednom svom članku pod naslovom „Die Spaniolin in Bosnien“. Međutim, ja sam joj se usprotivila i s dobrim razlozima ukazala joj na to šta je naša žena, te je taj trenutak bio i mali početak ove knjižice, koju sam tada napisala na njemačkom, na šta me je ponukao ondašnji direktor Zemaljskog muzeja gospodin Dr. Patsch, koji danas zauzima Katedru arheologije na Bečkom univerzitetu.

Za prijevod na svoj materinji jezik ovog malog djela podstrek mi je dao gospodin Dr. Vita Kajon, koji želi da se govori i piše o sefardskom folkloru na španjolskom jeziku, našem idiomu, kako ga govorimo u našim mjestima.⁵³

⁵² Vidi 26 gore.

⁵³ Vidi 26 gore, str. 43.

To djelo predstavlja sintezu cjelokupnoga Bohoretina nedramskoga djelovanja, koje je, kao i dramsko trebalo poslužiti u obranu ljepote tradicije sefardske žene, praktičnih mudrosti tradicionalnog stila života u sefardskoj zajednici te također kao hvalospjev radišnosti, pristojnosti, skromnosti i samozatajnosti „stare“ tradicionalne sefardske žene i njezine obitelji. Bohoreta je u svojemu socijalnom angažiranju imala dvije misije: očuvanje tradicionalnih folklornih bosansko-sefardskih vrijednosti te podizanje svijesti i samopouzdanja kod žena, školovanje, uključivanje žena u društveni život zajednice, buđenje njezinih ambicija i poticanje da izdrži u svojim nastojanjima. Glavna Bohoretina preokupacija bila je sinteza tih dviju misija, s naglaskom ipak na emancipaciju žena. Ne u smislu zahtijevanja jednakih prava za muškarce i žene, niti u smislu obavljanja istih poslova, već u smislu pomaganja ženama da shvate kako je moguće istovremeno se školovati, raditi izvan kuće, ali i biti dobra majka, domaćica te čuvati tradicijske vrijednosti svojega naroda.

U poglavlju *Duša sefardske žene iz Bosne* Bohoreta naglašava kompleksnost i prilagodljivost sefardske žene kroz vrijeme koje je konstantno donosilo promjene, kako u obrazovanju i kulturi, tako i u načinu života i odijevanja:

Estudiemos una mužer ke ja paso los sesenta! Mientres su čikez ea bivio en un ambiente turko – en el mas puro Oriente. Vino ala učačez le vino el Austriako, elemento europeo ke le abolto entera la vida i su modo de entenderla! I komo no? De haernka, kalio si kižo o no ke se adapte a los uzos ke trušo el konkistador nuevo, el renado nuevo. Por esteso lo izo i la mužer serba. Vino a los anjos de ser nona, delivro el Serbo la Bosna, i ea la čika Jahudinka de šahvarkos duspues feredže, i mas tarde el čapeo, se adapto a todos los režimes kon la elasticidat de su rasa! En medio siglo (50 anjos) vido trokarse tres reinados, tres rasas, oriental, germana i slava! I ea supo siempre jir

Posmatrajmo jednu ženu koja je već prešla šezdesetu. Pošto je svoje djetinjstvo provela u turskoj (muslimanskoj) sredini – na najčišćem Orijentu – kad je ušla u djevojaštvo, dođe Austrijanac, evropski elemenat koji joj je promijenio cijeli život i način kako da ga shvati. A kako i ne bi? Od haremke morala je, htjela to ili ne, da se prilagodi navikama koje je donio novi osvajač, nova vlast. To je isto učinila i srpska žena. Kada je ušla u doba da postane baka, Srbin je oslobodio Bosnu i ona, mala Jahudinka iz dimijica, a zatim iz feredže, a kasnije šešira, prilagođavala se svim režimima prilagodljivošću svoje rase. Za pola stoljeća (pedeset godina) vidjela je

kon el tiempo! No se kere maestria para esto?

kako su se promijenila tri carstva, tri rase, orijentalna, germanska i slavenska. A ona je uvijek znala da ide s vremenom. Zar ne treba umijeće za sve to?⁵⁴

Svjesna promjena koje nose sve te nove vlade i vladari u svojoj knjizi *Sefardska žena u Bosni* pokušala je opisati onu sefardsku ženu za koju strepi da će ubrzo nestati. Tako se opet vraćamo na Bohoretinu misiju: očuvanje folklora, jezika i svih narodnih običaja sefardske žene iz, kako sama kaže, prošlog vremena:

Jo dezero deskrivir a la mužer sefardi, komo lo repeti, akea de un tiempo, deskonesida, no estimada sigun su mereser – avlaremos kontaremos por ea, i siguiremos fin la mužer de muestros dias. Material tengo muj čiko el kual me lo da mi querida madre, la Señora Ester Levi. ea mezma apartiene a una ženerasio de la kual es el prototipo – ea me es el porta – voz de u tiempo no muj lešano, pero entre el oj serkano y el ajer deskonesido. Es mi madre la ke me da impulso para ke eskriba, fin ke no disparesen de los ožos las ultimas mužeres de un tiempo, relikvias bivas.

Ja želim opisati sefardsku ženu, kako sam to ponovila, onu iz jednog prošlog vremena, nepoznatu, nepoštovanu prema svojoj zasluži. Govorit ćemo, pričat ćemo o njoj i opisivati je sve do žene našeg doba. Imam mnogo bogatog materijala koji mi je dala moja draga majka, gospođa Estera Levi. Ona pripada jednom pokoljenju čiji je prototip. Ona je za mene glasnogovornik jednog ne tako dalekog doba, ali onog između bliske sadašnjice i nepoznate jučerašnjice. Upravo mi je moja majka dala poticaj da pišem, da ne bi nestale ispred očiju posljednje žene jednog doba, prave žive relikvije.⁵⁵

⁵⁴ Vidi 26 gore, str. 65.

⁵⁵ Idem, str. 43.

Drama na francuskom jeziku *Elvira*

Elvira – drama u 5 činova, napisana na francuskom jeziku. Sarajevo, 19. ožujka 1908. godine. Laura piše dramu pod pseudonimom Laure Yvlé. Te se, 1908. godine, Laura i njezina obitelj vraća iz Istanbula gdje je Laura pohađala školu Alliance Israélite Universelle u kojoj se nastava održavala na francuskom jeziku. Iz naslova proizlazi mogućnost da njezino ime u Istanbulu nije bilo Laura, kao što svi dosadašnji autori naglašavaju⁵⁶, nego Laure, i to upravo zato da bi se djevojka bolje prilagodila stranoj sredini. Kad se vraćaju iz Turske Luna (alias Laura, alias Laure) ima 17 godina. Vrativši se u rodno Sarajevo ona piše svoju prvu dramu. Piše je na francuskom jeziku, ne na svom materinskom židovsko-španjolskom, ne na bosanskom, već na francuskom, očito nastojeći na taj način zadržati spone s osmogodišnjim boravkom i školovanjem na francuskom jeziku. Teško je zamisliti današnje sedamnaestogodišnjakinje kako pišu drame, i to na stranom jeziku, a pogotovo na francuskom koji je izrazito težak jezik, ortografski, gramatički, a i izgovorno. Dakle, Laure se vraća, piše dramu o posvojenoj mladoj djevojci koja, slaveći svoj rođendan u društvu prijateljica, s njima raspravlja o životu, budućnosti, svojim fizičkim, ali i mentalnim sposobnostima, razmišlja o duši, prijateljstvu, ženama i njihovu osamostaljenju, udaji. Nevjerojatna je zrelost koja izbija iz svake njezine rečenice.

Reha: Que de changements en quelques années!
/Un regard-sourire–moqueur passe sur les lèvres des jeunes filles/
Talie: Penses-tu que les ces changements auront lieu au physique ou au moral?
Rozi: Ma foi l'un et l'autre! Si nous ferons du progrès au moral, nous ferons et au physique!

Reha: Kolike promjene u nekoliko godina!
/Pogled uz šaljivo-smješkanje prelazi preko usana mladih djevojaka/
Talie: Da li misliš da će se te promjene dogoditi na fizičkom, ili na moralnom polju?
Rozi: Vjerujem i na jednom i na drugom!
Ako na moralnom polju napredujemo, napredovat ćemo i na fizičkom!⁵⁷

Nakon takvog promišljanja, Laura ide još dalje: govori o načinu na koji mladići traže ruku svojih budućih supruga. Ne zaboravimo da dramu piše 1908. godine u Sarajevu, dalekoj

⁵⁶ Eliezer Papo, Krinka Vidaković Petrov, Muhamed Nezirović....

⁵⁷ Papo Bohoreta, Laura: *Elvira*, rukopis, str. 6.

provinciji s čvrsto izgrađenom muško-ženskom hijerarhijom. Izrazito patrijarhalni zatvoreni svijet u koji tek minimalnim pomacima dolazi otvaranje prema novom i potpuno nepoznatom svijetu do sada: otvaranje prema zapadnom sustavu vrijednosti u kojem žena ipak više nije u potpunosti posvećena djeci i domu, želi se obrazovati, raditi, razmišljati svojom glavom. Laura to čini već sa 17 godina:

Rozi: C'est si amusant! Imagine-toi qu'un jeune homme bien beau et construit comme il faut demandait ta main.

Rozi: To je tako zabavno! Zamisli da jedan jako lijepi i dobro građeni čovjek zatraži tvoju ruku.

Reha: Pourquoi l'accorder! Si tu lui donnes ta main il ne te reste qu'une seule main. Tu seras simplement infirme, ou pour mieux dire, manchote!

Reha: Zašto to prihvatiti! Ako mu daš svoju ruku, ostaje ti samo jedna. Ti ćeš jednostavno biti bolesna, ili bolje reći, sakata!⁵⁸

Unatoč britkosti uma svojih prijateljica i unatoč svojoj osviještenosti, Laura također izlaže i stvarno stanje stvari: ruga se neznanju, naivnosti i pasivnosti tadašnjih žena. Sve kroz šalu, neobavezno čavrljanje i smijeh, ustvari progovara na takav jedan način o vrlo ozbiljnim temama. Na primjer o muškoj nadmoći i načinu na koji tretiraju svoje supruge, u ovom slučaju u najboljoj namjeri, ali na poražavajući i ponižavajući način:

Elvira: Comme c'est déjà dit, je me trouvais par hasard là avec eux, et ce bonhomme avec un air important pose une question bien enjolante à sa compagne. Écoutez seulement: Eh ma colombe lui dit il: si tu es capable de deviner combien est-ce que j'ai payé pour ma veste alors mon bijou, je te donne tous les 13 treize. Cela va sans dire que la sournoise de bonne a compris facilement qu'il a payé 13 kopecks pour sa veste, et que facilement et en même temps elle a gagné!

Elvira: kao što sam već rekla, slučajno sam se našla s njima, i taj je čovjek važno, i na lijepi način, postavio pitanje svojoj družici. Samo slušajte: Eh, golubice moja – kaže on njoj: ako si u stanju pogoditi koliko sam platio ovu jaknu, tada ću ti, blago moje, dati svih 13. Ne treba ni spomenuti da je lukava djevojka s lakoćom pogodila da je jaknu platio 13 kopječki, te je

⁵⁸ Idem, str. 7.

na lagani način i istovremeno ona
pobijedila!⁵⁹

Kao i u kasnijim Bohoretinim dramama, i u ovoj prvoj, važnu ulogu ima pjevanje i ples. Tako djevojke pjevaju, dogovaraju se koji će ples plesati. Raspravljaju o tome hoće li plesati Kozaka, koji nekima od njih djeluje previše raskalašeno, ili narodni ples Kolomsku. O plesu će Elvira reći:

La beauté ne vaut rien sans la bouté. Ljepota ništa ne vrijedi bez pokreta.⁶⁰

Bohoreta je, unatoč tomu što sve djeluje veselo, zaigrano i ležerno, sve pomno isplanirala i odabrala. Stoga nije slučajno što nakon debate o plesu jedna od djevojaka predlaže pjevanje pjesme o ruskoj radnici.

Chantons la chanson de l'ouvrière Russe. Pjevajmo pjesmu o ruskoj radnici.
Elle est touchante et gaie! Ona je dirljiva i vesela!⁶¹

Još je značajniji Elvirin odgovor na komentar jedne od djevojaka koja žali tužnu sudbinu „...tih nježnih osoba koje zarađuju kruh u znoju lica svoga!“⁶²

Elvira joj odgovara:

Parce qu'une personne qui gagne Jer osoba koja časno zarađuje, njezin
honnêtement, sa vie n'est pas à život nije za žaljenje⁶³
plaindre!

Dakle, počeci Bohoretina feminizma datiraju gotovo 10 godina prije njezine reakcije na članak Jelice Bernadžikowske Belović. Razmotrimo sada situaciju mlade djevojke, još maloljetne, u Bosni šest godina prije početka Prvoga svjetskog rata: gospodarska situacija sve je samo ne dobra, čitavom regijom struje previranja, osjeti se miris rata. Bitno je ovdje spomenuti kako se europske velesile tada nalaze podijeljene na dva suprotstavljena politička bloka: Antantu (Francuska, Velika Britanija i Rusija) i Središnje sile (Astrougarska, Njemačka i Italija). Te se zemlje natječu za trgovačke povlastice i kontrolu nad Balkanom. Nakon poraza Rusije u ratu

⁵⁹ Idem, str. 8.

⁶⁰ Idem, str. 9.

⁶¹ Idem, str. 10.

⁶² Vera: „Chaque bonne fille doit plaindre de sorte de ces tenues personnes qui gagnent leur pain à la sueur de leur front!“, idem, str. 10.

⁶³ Idem, str. 11.

s Japanom i gušenja revolucije, oslabljena Rusija počinje se politički približavati Središnjim silama. U skladu s tim dolazi do zatopljenja odnosa između Berlina i Sankt Peterburga te se postiže sporazum o Balkanu zbog čega ruski ministar vanjskih poslova Austrougarskoj dozvoljava aneksiju Bosne u zamjenu za njezin pritisak na Tursku, a sve s namjerom da Ruska ratna flota može ploviti iz Crnoga u Sredozemno more. U skladu s tim dogovorom Austrougarska 7. listopada 1908. godine anektira Bosnu, što stvara novu međunarodnu krizu. Spominjem te datume jer prate stvaranje prve Bohoretine drame. Započela ju je pisati 19. 3. 1908., a posljednji datum u rukopisu⁶⁴ je 08. 7. 1909. Zapanjuje Bohoretino praćenje politike u njezinoj ranoj, djevojačkoj dobi. Progovara kroz usta jedne od Elvirinih prijateljica, Talie:

Talie: Voyons est-ce que ça t'ennuie. Moi je ne suis pas de ton opinion! J'aime au contraire la morale c'est ce qui nous fait discerner le mal du bien! Et ne loin pas insinuer dans notre esprit le souffle corrupteur qui gâte nos âmes.	Talie: Da vidimo, da li te to smeta. Ne slažem se s tobom! Naprotiv, volim moralnost, ona je ta kojom razlučujemo dobro od zla! A nije daleko insinuirati da u našem duhu postoji korupcijski dah koji kvari naše duše. ⁶⁵
--	---

Kao i u kasnijim dramama, Bohoreta suprotstavlja tradicionalne i liberalne likove, kako bi stvorila živost i onu potrebnu napetost koja zadržava pažnju gledatelja. U drami *Elvira* često se suprotstavljaju mišljenja konzervativnih, tradicionalnih djevojaka (Nadine) liberalnom pristupu onih drugih (Rozi), a neke se djevojke opredjeljuju tek nakon rasprave.

Elvire: C'est ce que nous demandons! C'est l'amour réciproque qui doit nous unir toujours! Nous devons nous aimer comme de vraies sœurs, et nous séparer comme des amis.	Elvire: To je ono što tražimo! Uzajamna ljubav koja nas treba zauvijek ujediniti! Mi se moramo voljeti kao prave sestre, a razići se kao prijateljice.
Rozi: Vous pouvez bien vous séparer, mais moi je ne fais pas de même! Je m'accrocherai toujours à vos côtés!	Rozi: Možete se vi razdvajati, ali ja to neću učiniti! Ja ću uvijek biti na vašoj strani!
Vera /la caressant/: Toujours, toujours, avec tes fourberies! Sais-tu que tu me	Vera /miluje je/: Uvijek, uvijek ti sa svojim obmanama! Da li znaš da

⁶⁴ Rukopis je iz arhiva Dr. Eliezera Pape.

⁶⁵ Idem, str. 10.

plais bien avec tes yeux marron et ton regard moqueur.	mi se sviđaš s ovim tvojim smeđim očima i izrugljivim pogledom.
Rozi: En vois tu! Je ne me trouve moqueuse moi je dis simplement ce que je pense.	Rozi: Eto, vidiš! Ja se izrugujem samo zato što jednostavno kažem ono što mislim.
Talie: Tu es alors une libre penseur? N'est-ce pas!	Talie: Dakle, ti si slobodna misliteljica? Zar ne!
Nadine: Les libres penseurs sont des hommes sauvages qui ne croient rien!	Nadine: Slobodni mislioci su divlji ljudi koji ništa ne vjeruju!
Elvira: Ces babillages ne rayent pas a notre âge!	Elvira: Ovakvo brbljanje ne priliči našim godinama!
Talie: Ces libres penseurs et ses pensees libres nous importent bien peu!	Talie: Slobodni mislioci i njihove slobodne misli nama ništa ne znače! ⁶⁶

Na samom početku Elvira pjeva nježne ljubavne strofe posvećene mladosti, usput bere cvijeće što raste oko kuće. Ista se pjesma pojavljuje poslije. Tada je interpretira Wolf, mladić u kojeg je Elvira potajno zaljubljena. I, makar je na početku slikovito opisala kako tražiti ruku djevojke znači istovremeno da djevojka ostaje bez ruke, sada uz puno entuzijazma prihvaća Wolfovu ideju da od Elvirinih roditelja zatraži njezinu ruku:

Wolf: Advienne que sourire. Nous nous aimons, il faut nous unir! J'irai un de ces jours demander ta main à tes parents. S'ils me la repoussent alors adieu amour! Rêves jolies! Ma vie s'achèvera tristement! Je frissonne en pensant!	Wolf: Neka se desi kao što se desi i osmijeh. Mi se volimo, trebamo biti zajedno! Ovih ću dana otići zatražiti tvoju ruku od tvojih roditelja. Ako mi je odbiju, onda zbogom ljubavi! Lijepi snovi! Moj će se život tužno završiti! Drhtim i od pomisli na to!
Elvira: Est-ce que cette joie est destinée aux hommes!	Elvira: Da li je takva radost namijenjena ljudima!
Wolf: Espérons, l'espérance est l'unique paradis, d'où l'on n'est pas chassé. Adieu Elvira mon amante, ma saveur! Comme tes yeux divins me séduisent!	Wolf: Pričekajmo, nada je jedini raj iz kojeg nismo izbačeni. Zbogom Elviro, ljubavi moja, moj mirisu! Kako me zavode tvoje božanske oči!
Elvira: Adieu Wolf, tiens cet amulet! C'est un souvenir éternel de ce jour chaleureux! Porte-le dans ton sein et pense souvent à ta pauvre Elvira.	
Wolf: Ah, ce sera mon talisman.	

⁶⁶ Idem, str. 11.

Elvira: A bientôt, à la fête de nos fiançailles!

Elvira: Zbogom Wolf, uzmi ovaj amulet! To je vječiti suvenir ovoga toplog dana! Nosi ga u prsima i misli često na svoju sirotu Elviru.

Wolf: Ah, to će biti moj talisman.

Elvira: Vidimo se uskoro, na slavlju naših zaruka!⁶⁷

I opet moram ponoviti da Elvira nije slučajno promijenila mišljenje vezano uz traženje djevojčine ruke od njezinih roditelja. Ona je prikazala jakost i slabost mlade žene: jakost kad su u pitanju liberalni stavovi i mišljenja, a slabost kad se ti stavovi trebaju realizirati. Kao što je mnogo godina poslije opisala u monografiji *La mužer sefardi de Bosna*:

Ken kere vinir a saver algo de sierto sovre las ižas de Hava, ke melde ovras livros eskritos por mano de mužeres! Ea a si, se konese muy bien. Ken tiene interesu ke melde „El alma de la mujer – por Gina Lombroso i vera ke no me jero!

Guaj ke la mujer ea tiene una makula! Ea no es bastante sinsera – no avla loke pensa – en kurto es falsika. Si ea avlava la verdat su analiza seria mučo mas gjusta ke la del psiholog el mas valido.

Ko želi doznati nešto sigurno o Havinim kćerima, neka čita djela, knjige napisane ženskom rukom. Ona samu sebe poznaje mnogo bolje. Koga zanima neka čita Dušu žene Gine Lombroso i vidjet će da se ne varam. Nažalost, žena ima i jednu mrlju. Ona nije dovoljno iskrena – ne govori ono što misli – jednom riječju, ona je pomalo neiskrena. Kada bi ona govorila istinu, njena bi ocjena (analiza) bila mnogo tačnija od one najuglednijeg psihologa.⁶⁸

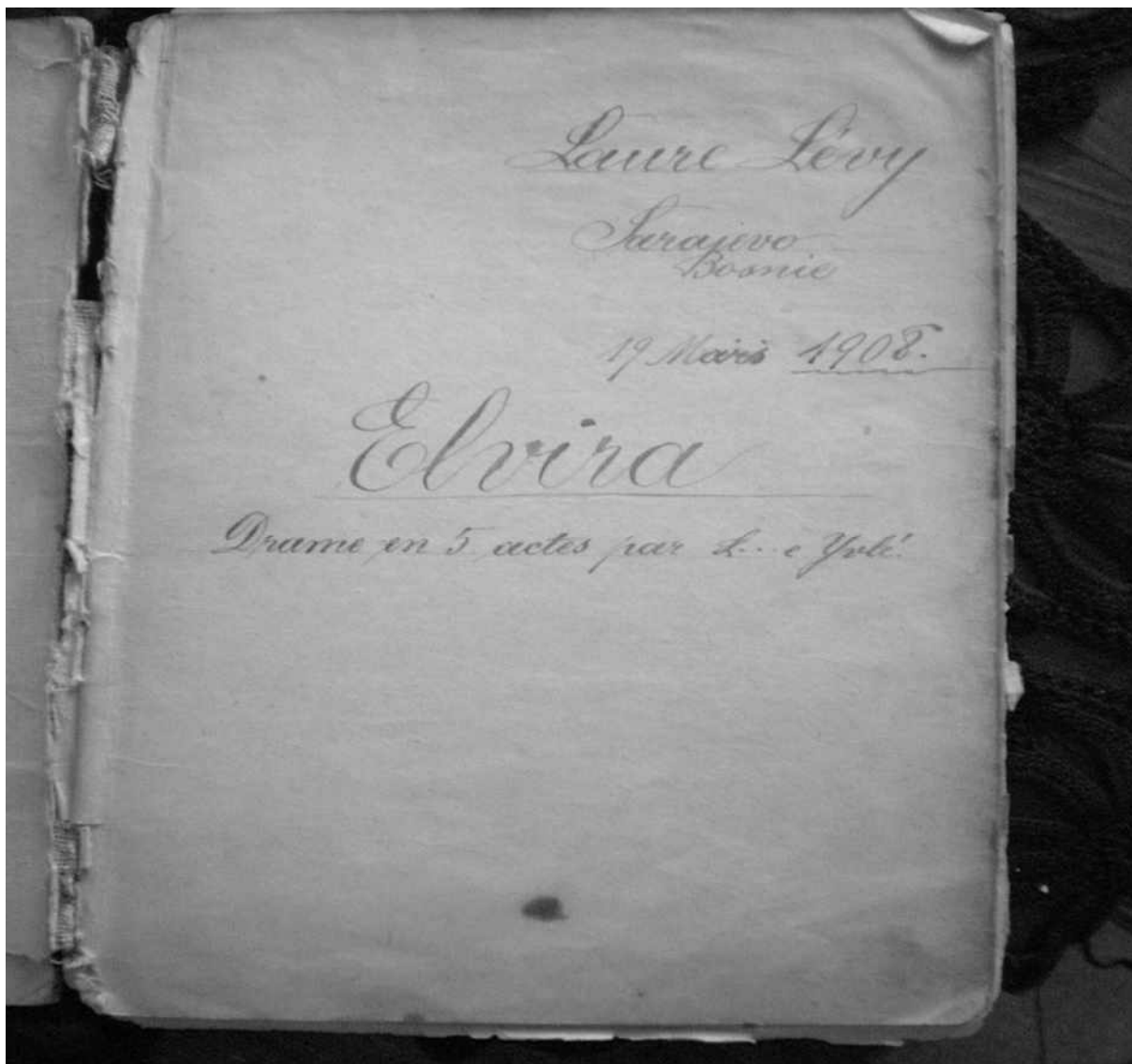
Više od stotinu godina prošlo je otkako je Laura Papo Bohoreta napisala Elviru. Ne samo što je izrazito odgojnoga karaktera za mlade žene, ona je puna naprednih ideja, filozofskih rasprava stavljenih u usta mladih djevojaka, drama je utoliko značajnija što se do sada nigdje nije spominjala. Uvijek se spominju samo njezine drame napisane između 1930. i 1939. godine na židovsko-španjolskom jeziku (jednočinke: *Avia de ser* /Bilo nekad/ – 1930., *La pasensia vale*

⁶⁷ Idem, str. 14-15.

⁶⁸ Vidi 26 gore, str. 47.

mučo /Strpljenje para vrijedi/ – 1934., Tjempos pasados /Prošla vremena/ – 1939.; običajna drama u tri čina: *Ožos mios /Moje oči/ – 1931.* te drame socijalnoga sadržaja u tri čina: *Esterka – 1930., Suegra ni de baro buena /Svekrva ni od blata dobra/ – 1933.* i *Hermandat-Madrasta el nombre le abasta /Bratstvo-Maćeha, ime dovoljno govori/ – 1935.*).

Elvira je jedino dramsko djelo Laure Papo Bohorete napisano na francuskom jeziku. Do sada se nalazilo samo u rukopisu⁶⁹.

⁶⁹ Zahvaljujući dr. Eliezeru Papi koji mi je poslao fotografije rukopisa iz svojega arhiva, transliterirala sam rukopis drame u 5 činova *Elvira*

Slika 12: Naslovna stranica rukopisa *Elvire*⁷⁰

Između Cionizma i lokalpatriotizma – Theodor Herzl

Ideja koju obrazlažem u ovom tekstu vrlo je stara: uspostava židovske države⁷¹

Radi se o prvoj rečenici u predgovoru knjige Theodora Herzla *Židovska država*.⁷²

Theodor Herzl rođen je 1860. godine u Budimpešti, podrijetlom je iz Zemuna. Na zemunskom groblju i danas možemo vidjeti grobove njegove bake Rifke i djeda Simona Herzla.

⁷⁰ Interesantno je kako je na naslovnoj stranici gore lijevo Laura napisala svoje pravo ime (uz francuski *accent aigu* - é - na slovu «e» u prezimenu, a dolje, ispod naslova, potpisuje se pseudonimom L...e Yvlé, gdje je umjesto imena navela samo prvo i zadnje slovo, a između točkice. Fotografije rukopisa dobila sam od dr. Eliezera Pape.

⁷¹ Theodor Herzl (2011): *Židovska država*. Zagreb: Bet Israel – Novi liber, str. 11.

⁷² U originalu *Der Judenstaat*.

Slike 13. i 14. grobovi Rifke i Simona Herzla na groblju u Zemunu. Fotografije: autorica

Smatrao se Austrijancem i u mladosti se zanosio idejom da bi židovski problem najbolje bilo riješiti sjedinjenjem židovstva i kršćanstva, dobrovoljnim masovnim krštenjem.⁷³

Počeo se baviti problemom židovskih prava tek nakon što je doživio antisemitizam na sveučilištu u Beču gdje je studirao pravo (tadašnji gradonačelnik Karl Lueger bio je žestoki antisemit) te poslije, u vrijeme svoga boravka u Parizu, gdje je radio kao dopisnik jednoga bečkog liberalnog dnevnog lista. Do tada je Herzl smatrao kako je židovski problem samo socijalni problem⁷⁴. Ne prihvaćajući ponavljanje povijesti iz 1492. godine, kad su katolički kraljevi dali ultimatum španjolskim Židovima: ili konverzija, ili izgon, ili smrt, 1894. godine Herzl piše dramu u kojoj odbacuje asimilaciju i konverziju kao rješenje židovskoga problema, nadajući se da će njegov rad razviti diskusiju koja će dovesti do zajedničke tolerancije i poštovanja između kršćana i Židova. To se nije dogodilo: 1894. godine Pariz i cijelu Francusku potresa Afera Dreyfus. Herzl je o njoj izvještavao za svoje novine. Francuski je satnik Alfred Dreyfus na montiranom suđenju osuđen za izdaju i subverzivnu djelatnost protiv Francuske, a ustvari se radilo o provođenju antisemitske politike francuske vlade jer je Dreyfus bio jedini Židov u vrhovnome stožeru francuske vojske. Tada je Herzl doživio najjače antisemitsko raspoloženje: mase su uzvikivale "Smrt Židovima!", a proces je bio rezultat izrazite antisemitske propagande u Francuskoj. Potaknut takvom bezrazložnom mržnjom prema Židovstvu, poznati francuski pisac Emile Zola stao je u Dreyfusovu obranu: napisao je otvoreno pismo francuskom predsjedniku. Pismo je objavljeno u novinama L'Aurore pod nazivom *J'accuse...*⁷⁵ Zola je optužio vrhovni stožer francuske vojske zbog počinjenja jednog od najvećih pravnih zločina u povijesti. Zbog tog je članka Zola optužen za klevetu te je emigrirao u Veliku Britaniju. Njegovo je otvoreno pismo, međutim, glasno odjeknulo u cijeloj zapadnoj Europi; kazna Dreyfusu je poništena, Zola se vratio u domovinu.⁷⁶

⁷³ Milovan Baletić (1988): *Ispunjenje zavjeta ili povratak Židova u zemlju Izraelovu – Povijest stvaranja novovjeke države Židova – Izraela*. Zagreb: Globus, str. 116.

⁷⁴ Dr. Vatroslav Vekarić (1983): *Jedna interpretacija društvenih korena palestinskog pitanja – osobenosti stvaranja izraelske države*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, str. 179-187.

⁷⁵ Optužujem!

⁷⁶ Podatak iz Enciklopedije Jugoslavenskog Leksikografskog Zavoda, tom 7, str. 759.

Slika 15. Novine L'Aurore, od 13. siječnja 1898. godine – izvor internet

Prateći tijek događaja, duboko potresen takvim stavom vlasti prema časnom i nevinom Židovu Dreyfusu, Herzl je zaključio da je za Židove jedino ispravno rješenje masovno iseljenje u zemlju koju bi oni mogli zvati svojom. Zaključio je da se antisemitizam neće nikad iskorijeniti, a asimilacija, kako je pokazala povijest, nikad neće biti u potpunosti moguća.

1896. je godine izdao knjigu *Der Judenstaat* /Židovska država⁷⁷ u kojoj smatra kako Židovi mogu opstati i biti priznati jedino ako postanu nacija i narod. Smatrao je da je jedini odgovor antisemitizmu stvaranje vlastite židovske države. Židovsko je pitanje smatrao međunarodnom političkom temom, a zalagao se da židovska zemlja bude moderna država koja bi bila bazirana na idealima europske reformacije, a ne religije.

Prvi cionistički kongres održan je 1897. godine u Baselu u Švicarskoj, a Theodor Herzl bio je izabran za prvoga predsjednika. Cilj je bio ujedinjenje Židova u zajedničkom djelovanju za stvaranje židovske države. Cionistima nije ondašnja Palestina bila jedini izbor za mjesto na kojem bi osnovali svoju državu: Herzl je predlagao Ugandu, a bilo je još prijedloga: Cipar, Madagaskar, Albanija, Australija....

⁷⁷ Knjigu je pripremio i preveo na hrvatski jezik dr. Ivo Goldstein 2011. godine, nakladnik: Židovska vjerska zajednica Bet Israel: Novi Liber.

Tako je nastao cionizam. Herzl je ostatak svoga života proveo putujući, sastajući se s mnogim državicima s namjerom pridobivanja njihove političke i ekonomske podrške za stvaranje židovske države. Umro je 1904. godine, u malom gradiću Edlachu u Austriji, ne dočekavši ostvarenje svojega sna – židovsku državu. Oporukom je zatražio da, kada to bude moguće, njegovi posmrtni ostaci budu preneseni u Erec Israel. 1949. godine, nakon stvaranja židovske države Izraela, njegovi su posmrtni ostaci preneseni u Jeruzalem.

Sefardi i cionizam

... Za sefardske Jevreje, dakle, tek u naše dane počinje nov odsek u istoriji. Ne znamo koliko je opravdano upuštati se u istorijske spekulacije o budućnosti; ali svi znaci jasno govore da će se i njihov život razvijati kao i život njihove braće u ostalim zemljama evropskim. Životni uslovi su istovetni: Jevreji su posvuda varoški element, jednake socijalne strukture, analognih stavova prema kulturi svoje okoline. I njihov život izgrađuju dva činioca: krv i atmosfera kao što reče Martin Buber u jednoj svojoj propovedi. Krv sefardskih Jevreja je još vrlo jevrejska, a atmosfera vrlo jaka. Po prošlosti svojoj i po aspiracijama, Sefardi su dozreli za sintezu: Cionizam je, uostalom i za njih, jedini istorijski put. Za podmlađivanje i obnovu njihovog jevrejskog individualiteta potreban im je Cion koga zavetna misao gradi; a i objektivni razlozi upućuju ih tim istim putem. Po najnovijim promenama u Maloj Aziji, Grčkoj, pa, u manjoj meri, u južnim krajevima naše države, nekako se naslućuje da će Jevreji ovih naseobina morati potražiti neku Ameriku. Koliko je to nesigurno i s malo izgleda na povoljno rešenje pitanja, najbolje nam svedoči onaj veliki broj sefardskih Jevreja, koji se za vreme i posle rata razlio u sve veće gradove evropske, a koji još nisu uspeli da se fiksiraju nigde. Oni su se s privrednom plimom otisnuli u galutski okean⁷⁸ i lutaju sa brega na breg....⁷⁹

Dvadesetih godina dvadesetoga stoljeća u Sarajevu je ideja cionizma i odlaska u domovinu – Erec Israel – imala već veliki broj pobornika, ali za zajednički život svih Židova u jednoj domovini trebalo je govoriti zajednički jezik – hebrejski. Tomu se protivi dio sarajevskih

⁷⁸ Galut na hebrejskom znači „dijaspora“, „egzil“.

⁷⁹ Preuzeto s portala *El mundo Sefarad* - iz knjige: Kalmi Baruh: *Izabrani radovi o sefardskim i drugim temama*, izdanje Moshe David Gaon Center for Ladino Culture 2007. Urednici: dr. Krinka Vidaković-Petrov i Alexander Nikolić. Članak *Sefardski jevreji i Cionizam* objavljen u *Jevrejskom životu* 1926. godine.

sefardskih intelektualaca koji su bili vjerni cionističkim idejama, ali su istovremeno željeli zadržati židovsko-španjolski jezik i sefardsku tradiciju. Vita Kajon, Jakica Attias, Eliezer Levi, Samuel Kamhi, Jošua Kajon, Laura Papo Bohoreta, Kalmi Baruh... samo su neki od njih. S obzirom da su se za očuvanje židovsko-španjolskoga jezika borili samo sarajevski Sefardi, na kraju su morali prihvatiti ideju zajedničkog hebrejskog jezika. Ali, kako je to divno rekao dr. Muhamed Nezirović u svojoj knjizi *Jevrejsko španjolska književnost*:

Ali jezici ipak ne umiru tako lako kao ljudi.⁸⁰

Što se tiče odlaska u zajedničku domovinu, jasan je stav dr. Kalmija Baruha: on cionizam smatra jedinim povijesnim putem za sve Židove. Kalmi Baruh rođen je u Sarajevu, ali je studirao u Beču, gdje je i doktorirao 1923. godine. Dobro je bio upoznat s Herzlovim cionističkim idejama i stoga ne čudi što je u potpunosti podržavao Herzlovo stajalište: Erec Israel je jedina mogućnost za židovski narod.

Nasuprot njemu, veliki Albert Einstein, unatoč aktivnom sudjelovanju u osnivanju židovskog sveučilišta u Jeruzalemu te podržavanju cionizma u kulturološkom smislu, protivio se ideji cionizma u političkom i nacionalističkom smislu. U svom govoru u New Yorku rekao je sljedeće:

„Moja svijest o suštinskoj prirodi Judaizma odbija ideju židovske države s granicama, vojskom i određenom mjerom zemaljske vlasti, ma kako skromna ona bila. Ja se bojim da će se unutrašnje urušavanje Judaizma nastaviti.“⁸¹

I tu se pojavljuje Laura Papo Bohoreta, velika poštovateljica Kalmija Baruha. Intelektualka koja osim što piše članke, također čita francuski, njemački, srpski i hrvatski tisak, dobro je upoznata s aktualnom situacijom u svijetu. Bohoreta, koja je u početku podržavala cionističku ideju, sad se više ne slaže s Baruhom. Ona razmišlja kao Einstein. Želeći prenijeti svoja promišljanja o temi odlaska Židova iz svojih (negostoljubivih, neprijateljskih) domovina, ali i iz svojih toplih domova unutar tih neprijateljskih okruženja, piše dramu, dramu koja se ni na jednom mjestu ne

⁸⁰ Vidi 39 gore, str. 112.

⁸¹ Simon Jacobson (2006): „Smrt modernog Cionizma“ *Algemeiner.com*

spominje, koje nema u dosadašnjim bibliografijama i analizama Bohoretina djela, dramu *Escariño /Žudnja/*. Bohoretin obračun sa zagovarateljima cionizma nije mogao biti direktniji. Opisuje dvije vrste žudnje: žudnju Židova za Izraelom, a istovremeno i žudnju majke za svojom djecom koja odlaze. Kako je drama u tri čina *Escariño /Žudnja/* dospjela na svjetlo dana?

Ne, reći će vizionari mekog srca: „Moguće je ne mrziti! Moguće je tako da čovječanstvo dostigne stanje konačnog savršenstva.⁸²

Radi se o četvrtoj socijalnoj aktualnoj Bohoretinoj drami (do sada se smatralo da je autorica napisala samo tri aktualne drama socijalnoga sadržaja)⁸³ Dakle, radi se o novopronađenoj drami, posljednjoj socijalnoj drami u tri čina koju je napisala.⁸⁴ Nažalost, rukopis nije kompletan i na nekim mjestima je nečitak, ali i iz onoga što postoji može se iščitati Bohoretin jasan politički stav. Sam naslov *Escariño /Žudnja/*, u kontekstu cionističkog pokreta, već ima težinu i značaj.

Bohoreta je dramu napisala 1936., odnosno 1937. godine. Naime, u rukopisima koje je Bohoretina obitelj dala Driti Tutunović, a koja je omogućila dr. Eliezeru Papi njihovo fotografiranje, naišla sam na dva paralelna rada. Jedan datira od 27. srpnja 1936., a drugi od 5. siječnja 1937. godine. Postoje dvije naslovne stranice rukopisa iz 1936. te jedna prva iz 1937. godine. Razlika između dvaju rukopisa nije velika, mijenjaju se imena djece (Perla u Sošana, Rubeniko u Natan). Nema dovoljno relevantnih podataka, ali postoji mogućnost da su djeca promijenila imena zbog skorog odlaska u Izrael.

Interesantno je da ni ovu eminentno židovsku dramu obitelj nije ustupila Arhivu grada Sarajeva. U ovom slučaju ne radi se o ranom radu bez ikakvih socijalnih ili političkih pretenzija. Bohoreta se otvoreno angažira, staje na suprotnu stranu, protivi se odlasku Židova u Izrael. Ako drama nije slučajno pronađena na tavanu⁸⁵, moguće je da je njezina obitelj takvo Bohoretino poticanje Židova da ostaju tamo gdje su poslije pobijeni smatrala pogrešnim te stoga nije željela ovjekovječiti njezin stav.

⁸² Vidi 87 gore, str. 31.

⁸³ *Esterka, Shuegra ni de baro buena /Svekrva ni od blata dobra/ i Hermandat-Madrasta el nombre le abasta /Bratstvo – Maćeha, ime dovoljno govori/*

⁸⁴ 1939. godine napisala je svoju posljednju jednočinku, ili kako je Bohoreta naziva *Estampa /Slika/: Tiempos Pasados /Prošla vremena/*

⁸⁵ Idem, str. 8.

Gordana Kuić, pripadnica druge generacije, krštena u pravoslavnoj crkvi, moderna i obrazovana žena, ali koja istovremeno ne poznaje dobro židovsko-španjolski jezik⁸⁶, ustupila je i ovu dramu svestranoj sefardskoj autorici Driti Tutunović, najvjerojatnije ni ne znajući o čemu se u njoj radi, s obzirom da zbog nepoznavanja jezika nije bila u stanju čitati, vrednovati, a ni procjenjivati ustupljene rukopise. Pretpostavljam da ih je ustupila više kao dokumente o jeziku, nego kao književna djela vrijedna pažnje.

Ova Bohoretina drama plod je zrelog promišljanja tadašnje političke situacije u Bosni i u svijetu. Pred Židove se postavlja dilema: ostati u svojoj domovini ili otići u Erec Israel. Kroz naoko bezazleno učenje pjesme „Ostajte ovdje“ Alekse Šantića, Bohoreta se prihvaća analiziranja vrlo kompleksnog problema i opet, kao i u ostalim dramama, iznosi svoj stav kroz riječi jedne od susjeda, tumači kako odlazak ne rješava probleme i fantastično umjesno umeće Šantićevu pjesmu, prijepis originala, ali i prijevod na židovsko-španjolski:

I.
Quedadvos aqui! El sol de tiera
ažena
No kajenta komo este muestro
La komida es amarga i de lagrimas
es yena } Grande y keren i konosen
Onde no aj tu gente, ni ermana ke
kon ti reste.
II.
Ken va toar mežor de sus propias
madres.
I vuestra madre es esta tiera amada.
Ečad en los pinjaskos y kampos una
ožada
Onde vos aboltan aj tombas de
vuestros padres!
III.
Komo una hermosa rama
Ke le arankan sus fižas keda sola y
dura.

I.
OSTAJTE OVDJE...
Ostajte ovdje!...Sunce tuđeg neba,
Neće vas grijat kô što ovo grije;
Gorki su tamo zalogaji hljeba
Gdje svoga nema i gdje brata nije.
II.
Od svoje majke ko će naći bolju?!
A majka vaša zemlja vam je ova;
Bacite pogled po kršu i polju,
Svuda su groblja vaših pradjedova.
III.
Za ovu zemlju oni bjehu divi,
Uzori svijetli, što je branit znaše,
U ovoj zemlji ostanite i vi,
I za nju dajte vrelo krvi vaše.
VI.
Kô pusta grana, kad jesenja krila
Trgnu joj lisje i pokose ledom,
Bez vas bi majka domovina bila;

⁸⁶ Rođena je 1942. godine u Beogradu od oca Srbina. Majka Blanki skrivala je svoje židovsko porijeklo, čak je i ime promijenila u Branka.

Ami sin vozotros esta tiera kedava
sin ižos
I la madre jora a su kriatura
IV.
Aki todos vos keren y vos konosen
Aji para todos soš deskonesidos.
Mežores son los propios pinjaskos
deznudos
Ke kampos de flores onde kamino
aženo
Quedatvos aki.

A majka plače za svojijem čedom.
V.
Ne dajte suzi da joj s oka leti,
Vrat'te se njojzi u naručju sveta;
Živite zato da možete mrijeti
Na njenom polju gdje vas slava
sreta!
VII.
Ovdje vas svako poznaje i voli,
A tamo niko poznati vas neće;
Bolji su svoji i krševi goli
No cvijetna polja kud se tuđin
kreće.

VII.
Ovdje vam svako bratsku ruku
steže –
U tuđem svijetu za vas pelen cvjeta;
Za ove krše sve vas, sve vas veže:
Ime i jezik, bratstvo, i krv sveta,

VIII.
Ostajte ovdje!... Sunce tuđeg neba
Neće vas grijat kô što ovo grije –
Gorki su tamo zalogaji hljeba
Gdje svoga nema i gdje brata
nije...⁸⁷

Radnja se odvija na Bjelavama.⁸⁸ Kroz učenje pjesme Alekse Šantića „Ostajte ovdje“, prisustvujemo razgovoru Queride i njezine desetogodišnje kćeri Sošane. Kćer je zaigrana, vesela, za zadaću je dobila napamet naučiti Šantićevu pjesmu, a majka je ispituje kako bi dobila što bolju ocjenu u školi. Majka govori židovsko-španjolski, kćer joj odgovara na bosanskom. Bohoreta nije propustila navesti kako kćer ide u lokalnu školu u kojoj se govori bosanski, židovsko-španjolski jezik ostaje samo jezik kojim se govori u kući. U sljedećoj sceni Querida razgovara sa susjedom Zambul, raspravljaju o odlasku mnogih njihovih prijatelja i rođaka u

⁸⁷ Bohoreta nije u potpunosti doslovno prevela Šantićevu pjesmu: u prvoj strofi dodaje redak, zatim skraćuje pjesmu: preskače treću, petu i šestu strofu.

⁸⁸ Na jednoj od dviju naslovnih stranica koje se nalaze u rukopisu stoji: En Tel Aviv /u Tel Avivu/.
Pretpostavljam da taj dio nedostaje u rukopisu.

Erec Israel. Zambul se tome protivi, deprimira zbog sve masovnijeg napuštanja rodnoga kraja, Querida ju tješi. U većini scena u drami prisustvujemo toplim i intimnim dijalozima majke i kćeri, odnosno dviju susjeda. Poruka je potpuno očita: ostanite u svojoj domovini, nemojte otići! Bez ikakvog dodatnog objašnjenja jasna je uloga Šantićeve pjesme u ovoj drami. To je Bohoretin stav. Ona ga izlaže i argumentira, kao što i inače radi u svojim dramama, u nevezanom razgovoru dviju susjeda. Querida je realna, svjesna nužnosti odlaska u Erec Israel, posebno za mlade generacije koje će se tamo lako prilagoditi novom jeziku, okruženju i običajima. Zambul čezne za prošlim vremenima, nesretna je i pesimistična. Preko Zambul Bohoreta daje do znanja da je ne zanima politika, već položaj žene u društvu:

Fizi, jo en politika no mi entiendo! Kćeri, ja se u politiku ne razumijem!
Luke te siguro es ke el ke sufre lo mas Uvjeravam te da smo, kao i uvijek, mi
aki, semos komu en todo las žene te koje ovdje najviše trpimo...⁸⁹
mužeres...

Kasnije opet naglašava da je ženin posao težak, sve to opet kroz dijalog dviju susjeda, Queride i Zambul:

Pan muj amargo, el de la mužer mi sinjora vizina.
/Vrlo gorak kruh, onaj ženin, moja gospođo susjedo/⁹⁰

Stav o odlasku u Izrael artikulira jednostavnim jezikom obične susjede, a tako jasno se čuje:

Quedadvos aki! Se le va quevrando Ostajte ovdje! Kida mu se duša, i
alguno el alma, y va aver, Judios no vidjet će, Židovi ne odlazite, ostanite
vos vajaš, quedadvos aki onde teneš ovdje gdje imate glave, gdje ste
kavesas, onde dešateš la salut y el ostavili zdravlje i zaručnika⁹¹
jevo! Quedadvos! Jora.

Bohoreta radi suptilne distinkcije između bosanskih muslimana kojima se obraća Šantić, a koje za Tursku veže samo vjera, te sarajevskih Židova kod kojih je situacija daleko složenija: oni često u Izraelu imaju djecu ili nekog drugog člana obitelji koji je već prije otišao u Erec Israel. U vrijeme kad Bohoreta piše *Escariño* budućnost bosanskih Židova u potpunosti je neizvjesna.

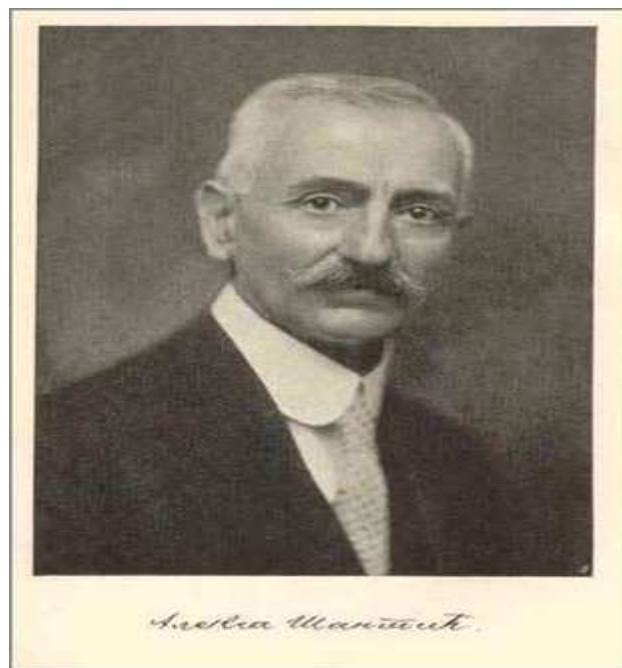
⁸⁹ *Escariño /Žudnja/*, str. 11 rukopisa.

⁹⁰ *Idem*, str. 14 rukopisa.

⁹¹ *Idem*, str. 10 rukopisa.

Bohoreta to naglašava. Naime, bosanski muslimani su krajem 19. i početkom 20. stoljeća bježali od straha pred budućnošću pod austougarskom vlašću, ali njihovi su se strahovi pokazali neopravdanima. Strahovi Bohoretinih likova pokazat će se potpuno opravdanima. Naime, NDH i Nijemci pokazali su se gorima od bilo čije najcrnje strepnje. Židovi čija su djeca otišla u Izrael iz cionističkog idealizma prema kojemu su starije generacije bile skeptične, u svakom su slučaju u gubitničkoj situaciji: što god da naprave, ostaje im neizmjerena tuga i žudnja (Escariño): ako odu u Izrael, ostavljaju domovinu, kuću, prijatelje, svoje rodne gradove, Bosnu..., a ako ostanu, opet im ostaju tuga i žudnja: djeca će im rasti pod nekim drugim nebom.

Ostajte ovdje!... Sunce tuđeg neba
Neće vas grijat kô što ovo grije.
Gorki su tamo zalogaji hljeba
Gdje svoga nema i gdje brata nije...⁹²

Slika 16. Aleksa Šantić. Izvor: internet

⁹² Pjesmu je Šantić napisao 1896. godine, u vrijeme masovnog iseljavanja muslimana iz Bosne, u strahu od novog bosanskog „gospodara“, Austrougarske monarhije. Iako se odnosi na muslimane, pjesma ima univerzalni značaj, bezvremena je i duboko motivirajuća.

Pjesma mostarskoga pjesnika Šantića bezvremena je. Kroz nju se provlači filozofija svih naroda koji su u svojoj povijesti okusili izgnanstvo, bez obzira bilo ono političke, gospodarske ili privatne prirode. Iz njegovih stihova vrišti mali čovjek, željan sigurnosti i vlastitoga doma.

Što je motiviralo velikog pjesnika da napiše pjesmu vječne tematike?

Šantić je pjesmu napisao 1898. godine, a jednako je aktualna danas, prije 115 godina, kao i u vrijeme kad je Bohoreta pisala izrazito socijalno angažiranu dramu *Escariño*.

Šantić piše pjesmu u kojoj se bosanski Srbin obraća bosanskim muslimanima s tvrdnjom da njihova domovina nije tamo odakle je na Balkan došla njihova vjera (iz Turske), nego da im je domovina tamo gdje su rođeni i odrasli.

Bohoreta, bosanska Sefardkinja, posuđuje pjesmu bosanskoga Srbina, pjesmu posvećenu muslimanima te suptilno njome nagovještava da ni židovska domovina nije tamo gdje je nastala židovska vjera (u Izraelu), već tamo gdje su rođeni i stasali.

Iz istog je razloga Bohoreta bila protiv odlaska („povratka“) Sefarda u Španjolsku. To nije više bila ona Španjolska, domovina Sefarda. Sadašnja domovina su im druge zemlje u koje su se doselili tijekom 15., 16. i 17. stoljeća, Španjolska je ostala samo daleko sjećanje kroz jezik, romance, priče, ali domovina Sefardima ona to zasigurno nije. Stoga, u uvodu monografije *Sefardska žena u Bosni*, govori o pozivu tadašnjih španjolskih vlasti da se Sefardi vrate u Španjolsku:

Esta mesma Espanja, oj republika i Ova ista Španjolska, danas no mas en manos i poder republika, ne više u rukama i vlasti aklesiastikos (galahim) mos jama, svećenika, zove nas, otvara nam mos avre sus puertas, mos konvida a vrata, poziva nas da osnujemo nova fondar hogares (kazas) nuevos Le ognjišta. Da li je Sefardu ostala kedo al Sefardi huersa de kreer snaga da vjeruje pošto je toliko duspues de aver tanto sufrido? El patio? Španjolac tvrdi da smo mi Espoanjol pretende ke semos una jedna grana iberijskog stabla, rama del arvol (iberiko), los najbolji svjedoci su naši običaji, mežores testiguos son nuestros uzos, poslovice, nošnje, jela, pjesme, refranes, tražes manžares, cantes, tužbalice, romance.⁹³ endečas, romansas.

⁹³ Vidi 26 gore, str. 43.

U drami *Escariño /Žudnja/* ovaj se put ne radi o odlasku u Španjolsku, nego u Izrael, ali stav Laure Papo Bohorete ostaje nepromijenjen. Jednom svoj stav izražava u uvodu monografije o običajima i tradiciji sefardske žene, drugi put u socijalnoj drami:

No se save esto, bueno era para mi y para ea! Muj bien dizi mi vizina ke solo los mansevos se van alegres, y yo me lo penso munčo, komo me va ser! Jo tengo la vista flaka y lugares kajentes no son para ožos malos! Si el Dio mi dava aki algo, siguro esti pan para esta kaza, no mi maniava – Negro, bueno, ja tengo mi nido, ja no me premi parar por todo!

To se ne zna, dobro, za mene i za nju! Vrlo si dobro rekla, moja susjedo da samo mladi mogu s veseljem otići, a ja puno razmišljam o tome kako će mi biti! Slabog sam vida, a topli predjeli nisu za bolesne oči! Ako mi je Bog ovdje nešto davao, sigurno mi nije nedostajao ovaj kruh za ovu kuću – nesreća, dobro, već imam svoje gnijezdo, više se ne trebam zbog ničega zaustavljati.⁹⁴

Kao i u ostalim Bohoretinim dramama, ni u ovoj ne nedostaje pjesama ni poslovice. Osim Šantićeve pjesme (u originalu i u prijevodu), tu je i „Jamajme“, kratka dječja sefardska pjesmica, autorica koje je najvjerojatnije sama Bohoreta.

Razgovarajući o tako delikatnoj temi odlaska u Izrael ili ne, jedna susjeda drugoj veli:

Mejor vali un buen vizino ke un ermano y primo
/Više vrijedi dobar susjed nego brat i rođak/⁹⁵

Treba naglasiti da su susjede starije žene čija su djeca već otišla u Izrael. One čeznu za njima, ali ne odlaze, tuguju za svojom djecom. I dok susjeda Zambul, nakon što joj susjeda Querida prevede pjesmu koju joj kći uči napamet na bosanskom, kaže:

Miles de paras de razon tjene! Tisuću puta je u pravu! Kamo
Onde vas ajir ki as vas a valer! ćeš ići, koliko ćeš tamo

⁹⁴ Vidi 89 gore, str. 18 rukopisa.

⁹⁵ Vidi 89 gore, str. 15 rukopisa. Susjeda Querida time misli kako su Sefardima u Bosni, Srbi, Hrvati i muslimani često bili bliži nego njihova vlastita rodbina. Time relativizira čežnju, nespokoj i težinu promišljanja o odlasku u tuđinu svoje susjede Zambul, tješeci je kako će u Izraelu biti okružena dobrim susjedima pa joj rodbina i neće toliko nedostajati.

Tiera ažena! ---- El desfilo ke te
mata! ----I mozotros ke mos
tenemos ke jir a Erec! Erec! Ja aj
6 anjos ke me se hueron los fižos!
6 ni uno ni dos – Ja me enšugi de
eskarinjo!

vrijediti! Strana zemlja! ---
Briga koja te ubija! --- A mi koji
bismo morali ići u Erec! Erec!
Već je 6 godina kako su mi
otišla djeca! 6, ne jedna, ni dvije
– Sva sam se stisnula od
žudnje!⁹⁶

Susjeda Querida prihvaća mogućnost odlaska, već je poduzela i neke radnje vezane uz put u Izrael:

Dainda no poko mi sinjora Još malo, moja gospođo
vizina, y nos toparemos todos aji! susjedo, i svi ćemo se tamo
Aji va ser sanki komo empesizi naći! Tamo će biti kao da
de otra vida! Asperando ja vamos počinjemo novi život! Već
los sertifikatos! čekamo potvrde!

Novopronađena drama govori o hrabrosti jedne žene da se suprotstavi cionističkim idejama svojih kolega intelektualaca, pisaca, političara, svojih sugrađana. Bohoreta se suprotstavila strahu od smrti, uništenja. Je li to činila iz lokalpatriotizma ili je u ovom slučaju razum bio jači od emocija? Je li trebalo slijepo srljati u tuđinu? Je li se moglo naći drugo rješenje? Možda ono koje je zagovarao Theodor Herzl? Za Bohoretu drugog rješenja nije bilo: OSTAJTE OVDJE – citira ona Šantića.

Sve navedeno u skladu je sa sefardskom poslovicom:

Mežor el ječma de tu sivdat Bolji je ječam iz tvojega grada
ke no trigo de sivdat ažena nego žito iz stranoga grada⁹⁷

U svoj toj skeptičnosti, dilemi otići ili ne, ne nedostaje i optimizma, tipičnoga za sve Bohoretine drame – kad Querida gubi nadu, Zumbul je na ovaj način umiruje:

⁹⁶ Vidi 89 gore, str. 5 rukopisa.

⁹⁷ S predavanja dr. Eliezera Pape „Sefardske poslovice“, na *Radionici Jevrejske umjetnosti i tradicije*, Beograd, 2008.

No pienses mučo mi fizikja – oj esta
buen tiempo, aj sol, te tuvo saver el
komo amigo el Dio es grande – Agora
tienes tu alma jena mira kaja prekura
de mirar kozas buenas, lindas

Ne razmišljaj puno, kćeri moja –
danas je lijepo vrijeme, sunce sja,
ono ti daje do znanja kako je Bog
velik. Sada ti je duša puna, vidi,
šuti, nastoj gledati dobre, lijepe
stvari.⁹⁸

⁹⁸ Vidi 89 gore, str. 10 rukopisa.

Poslovice

Put od Iberskoga do Balkanskoga poluotoka

Sefardi su drugačiji Židovi, oni su u Španjolskoj tijekom vjekova upijali folklorno blago svih naroda koji su dijelili prostor Iberskoga poluotoka⁹⁹ i miješali ga sa svojim tradicijskim nasljedstvom. Odlazeći iz Španjolske, sa sobom su ponijeli bisere mudrosti u kojima su se spretno pomiješali humor i iskustvo svih vjera i naroda. Najveći je utjecaj ipak bio španjolski, ali ne treba smanjiti značaj utjecaja slavenske tradicije i slavenskih riječi u poslovicama.

Tako španjolska poslovice „En boca cerrada no entran moscas“ kod bosanskih Sefarda glasi ovako: „En boka serada moškas no entran“ ili primjer s utjecajem slavenskih mudrosti na primjeru poslovice „Sit gladnome ne vjeruje“. koja nana židovsko-španjolskom glasi „El harto no cree al hambirento“ odnosno Poslovice su prenosile mudrosti s generacije na generaciju. Majke i bake uvijek su poslovicama izražavale svoje stavove o životu, mladosti, starosti, nevjeri, škrtosti, lijenosti... Za svaku situaciju imale su svoju poslovicu. Tako se drevno znanje prenosilo – majke i bake su ostajale kod kuće, brinule o kući i odgajale djecu, većim dijelom poslovicama. Te žene nisu išle u školu, ali su prenošenjem svojih životnih mudrosti izgovorenih materinskim, židovsko-španjolskim jezikom, na mlade prenosile ne samo poslovice, nego čitav jedan prošli svijet, svijet blagostanja, preživljavanja, vladanja i pokorenosti, svijet sreće i svijet nesreće....

Dolaskom Austrougarske otvaraju se javne škole i za žene, sve manje se govori židovsko-španjolski, a sve više njemački i bosanski. Vrijeme prolazi, mijenja se vlada. Sad je Bosna dio Jugoslavije, odnosno Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Opet stradava židovsko-španjolski, neki ga se čak i srame govoriti smatrajući ga manje vrijednim jezikom. Ne poznajući jezik, poslovice gubi smisao jer se ne razumije. Sefardi, sarajevski intelektualci, godinama su skupljali poslovice. Najmarljiviji od njih bili su Abraham Aaron Cappon¹⁰⁰, Daniel Danon¹⁰¹, dr. Moritz Levy. On u svom članku „Fragmenti iz života Sefarda“, objavljenom u *Spomenici La Benevolencije* 1924. godine, govori o sefardskoj književnosti, ali i o poslovicama:

⁹⁹ Radi se prvenstveno o Španjolcima, Arapima, Baskima, Kataloncima, Talijanima, Francuzima i Portugalcima.

¹⁰⁰ Vidi 39 gore, str. 228-229).

¹⁰¹ Daniel Danon objavljuje narodne poslovice u novinama *Jevrejski glas* tijekom 1929. i 1930. godine.

Pored narodne poezije, žene su čuvale i gajile drugu vrstu narodnog blaga – poslovice. Ko se sjeća načina razgovora naših starih žena, zna da su one znale za svaku priliku upotrebljavati zgodnu narodnu poslovicu kojom su davale tačan izražaj svome mišljenju i tačno određivale značaj stvari o kojoj se vodi govor. Poznato je da čovjek iz naroda, naročito žene, upotrebljava ove izreke iz narodne umotvorine na pravom mjestu i zgodnom položaju. U Don Kihotu od Servantesa, poznati delija Sančo Pansa baca se narodnim poslovicama u obilnoj mjeri. Sličnih narodnih poslovice sačuvalo se kod Sefarada u velikom broju. Ja sam bilježio u Sarajevu po kazivanju starih žena preko 400...

Dr. Samuel Pinto također je skupljao sefardske narodne poslovice iz Bosne. Svoju je zbirku objavio u *Jevrejskom almanahu* 1957. – 58. pod naslovom *Španjolske izreke i poslovice bosanskih Sefarada*.¹⁰² Njegov prezimenjak Avram Pinto, skupljač usmenoga narodnog sefardskog blaga, izdao je knjigu *Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*, u kojoj je zabilježio 280 sefardskih poslovice i izraza.

Poslovice u Bohoretinim dramama kao dekonstrukcija tradicionalne ženske rodne uloge unutar obitelji

Ovdje neću nabrajati sve koji su skupljali sefardske narodne poslovice. Zadržat ću se na Lauri Papo Bohoreti. Ona je shvatila da su poslovice, kao uostalom i tradicija, narodno usmeno blago, običaji i židovsko-španjolski jezik, u opasnosti od polaganoga gašenja. Što je Bohoreta napravila? Kako je odlučila „spašavati“ poslovice?

Prvenstveno tako da gotovo na svakoj stranici njezinih drama nailazimo na poslovice. Uglavnom ih izgovaraju starije žene, kao na primjer Tija Žustina u *Los tiempos pasados* /Prošla vremena/:

Ken es el siego ke no kere ver luz. Slijep je onaj koji ne želi vidjeti svjetlo.¹⁰³

Ili Ermana Flor u *Shuegra ni de baro buena* /Svekrva ni od blata dobra/:

¹⁰² *Jevrejski almanah* 1957. – 1958., str. 29.

¹⁰³ Papo Bohoreta, Laura (1933): *Shuegra ni de baro buena*, str. 10.

Komo la sal en los ožos! Kao sol na ranu!¹⁰⁴

Ili pak mlađa žena, maćeha Dona u *Hermandat-Madrasta el nombre le abasta*, /Bratstvo-Maćeha, ime dovoljno govori/:

Si se keria kedar, la mirava komo mis ožos!
/Ako bi htjela ostati, čuvala bih je kao oko u glavi!¹⁰⁵

Nona u *Esterki* puna je narodnih mudrosti:

Fižos de mi fižos dos vezes mis fižos.
/Djeca moje djece su dvostruko moja./¹⁰⁶

Dekonstrukcija dviju poslovice: Shuegra ni de baro buena /Svekrva ni od blata dobra/ i Hermandat-Madrasta – el nombre le abasta /Bratstvo-Maćeha – ime dovoljno govori/

Dvije Bohoretine socijalne drame u tri čina nose naslove prema sefardskim poslovicama: *Shuegra ni de baro buena* /Svekrva ni od blata dobra/ i *Hermandat-Madrasta el nombre le abasta* /Bratstvo-Maćeha, ime dovoljno govori/.

U obje drame, osim već spomenute želje za prenošenjem narodnih običaja, pjesama, romanci, poslovice, na mlade naraštaje sefardske publike u amaterskom društvu „Matatja“, Bohoretina misija bila je daleko šira: željela je pokazati i dokazati da se neke poslovice mogu dekonstruirati.

Ovdje se radi o odnosima u obitelji, odnosima između snahe i svekrve te odnosima između maćeha i posinaka. U hrvatskom jeziku ne nalazimo u potpunosti ekvivalentne poslovice ovima sefardskima, ali znamo reći: Svekrva – sve kriva, ili ponaša se prema svome sinu kao maćeha, dakle konotacija je identična, način izričaja je drugačiji. Zašto je, uz veliki izbor starih sefardskih poslovice, izabrala upravo ove dvije za naslove i glavnu temu svojih dviju socijalnih drama?

Te su drame vezane uz obitelj. Bohoreta je bila izrazito vezana uz obitelj, obitelj joj je bila brojna. U tako velikim obiteljima uvijek se nađu oni koji se jako dobro slažu, ali i oni koji se

¹⁰⁴ Idem, str. 5.

¹⁰⁵ Papo Bohoreta, Laura (1935.): *Hermandat-Madrasta el nombre le abasta*, str. 7.

¹⁰⁶ Idem, str. 8

ne bi mogli time pohvaliti. U svjetlu svoje vezanosti uz obitelj očito je da su ju te dvije poslovice posebno inspirirale.

U knjizi Gordane Kuić *Miris kiše na Balkanu*, gospođa Kuić, svekrva Laurine sestre Blanke, svoju snahu nije voljela. Nije isključeno da ju je upravo taj obiteljski problem nagnao Bohoretu da napiše dramu koja će srušiti stereotip zle svekrve i pokazati da se ne smije suditi prema uobičajenim, neprovjerenim „istinama“.

Prava istina je činiti dobro svima oko sebe, utjecati na svoju obitelj i na svoju okolinu dobrotom, razumijevanjem i tolerancijom. To je ono što je zajedničko Ermani Flor (*Shuegra ni de baro buena*) i Tiji Merkadi (*Hermandat-Madrasta el nombre le abasta*).

Poznati stereotip o zloj svekrvi u ovoj je drami u potpunosti srušen, radi se o dobroj svekrvi i zločestoj snahi, ali na kraju i snaha, kad shvati koliko je nepravедna bila i prema svojoj svekrvi i prema djevojci koju voli njezin sin mezimac, postaje dobra, odobri vjenčanje svoga sina Simona s njegovom siromašnom djevojkom Mercedes.

U *Hermandat-Madrasta el nombre le abasta* Bohoreta ruši stereotip o zloj maćehi. Dona je sve samo ne zla maćeha djeci svojega muža Eliezera. S puno ljubavi i strpljenja uspijeva pridobiti njihovu pažnju i ljubav. I u ovoj drami se pjeva i pleše. Pjevaju se pjesme: *Alevantavos la madrugada* /Ustajte u zoru/, *Empesar kero a kontar una longa storia* /Želim ispričati dugu priču/, *Sus brasos kandelare, tus ožos fondas mares* /Njezine ruke kao stupovi, tvoje oči duboke kao more/, *Fečizo negro me izites, kon fečizos me tienes* /Začarala si me, zahvaljujući tome me imaš/, *Montanjas verdes del deredor* /Zelene planine uokolo/ – prijevod švicarske pjesme *Je t'aime toujours* /Još uvijek te volim/, *Montañas* /Planine/ – prijevod francuske pjesme *Montagnes Pyrenees* /Pirinejske planine/, *Si konesias mis dolores* /Kad bi znao za moje boli/.

Jean-Baptiste Poquelin Molière – Laura Papo Bohoreta

Slika 18. Jean Baptiste Poquelin – Molière

Komparacija poetske strategije i opusa Molièrea i Bohorete

Molière, jedan od najvećih pisaca svih vremena, planetarno poznat svim prošlim, sadašnjim, a bit će i budućim generacijama, već preko 350 godina uzor mnogim piscima, dramaturzima i redateljima – Laura Papo Bohoreta, sefardska književnica, skupljačica folklornoga blaga i veliki borac za prava žena, svijetu gotovo potpuno nepoznata... Što povezuje tako svjetski poznatoga pisca i široj publici anonimnu sefardsku književnicu? Naoko, izgleda kao da nema poveznica, ali samo naoko: započet ću s Molièream i njegovim opusom, zatim ću navesti Bohoretin opus i pokušati usporediti ta dva opusa, pronaći sličnosti i razmimoilaženja u načinu razmišljanja, načinu razvoja priče, pogledima na život, starost, mladost, novac i sve ono što kod jednoga i drugog pisca čini okosnicu njihovih drama i scenskih slika.

Jean-Baptiste Poquelin rođen je 1622. godine u Parizu. Gimnaziju, kao i sva djeca iz dobrostojećih obitelji, polazi kod isusovaca u Parizu, a na studij prava odlazi u Orléans. Završivši studij zapošljava se kao odvjetnik, ali ubrzo napušta dobro plaćeni posao, osniva kazališnu družinu i počinje nastupati po cijeloj Francuskoj. Sam piše i režira svoje predstave, u početku se radi o kratkim komičnim slikama (*Smušenjak, Kaćiperke, Škola za žene...*). U

autobiografskoj komediji *Škola za žene*, Molière (poučen vlastitim iskustvom) s mnogo humora, ali i gorčine, govori o ljubavi starijeg gospodina i mlade djevojke, ljubavi koja je neostvariva, bolje reći neuzvrćena.

Uspjeh predstave, kao i rasprave koje je ona izazvala proslavile su Molièrea, a rezultat je bio da mu kralj Louis XIV. dodjeljuje mjesečnu plaću. Time je Molière postao prvi francuski glumac „u radnom odnosu“. Na taj način njegova glumačka družina postaje kraljeva. Slijedom toga Molière dobiva priliku da sudjeluje u organiziranju i pripremi velikih scenskih spektakala uz ples, pjevanje, vatromet i razne društvene događaje (*Užici začarana otoka*, *Tartuffe*). *Tartuffe* se počeo prikazivati, ali je nedugo zatim zabranjen, jer Molière u njemu ismijava lažnog pobožnjaka, ruga se ljudskom licemjerju i pohlepi. Zabranio ga je pariški nadbiskup. Dobiva dopuštenje za javno izvođenje tek nakon izričite kraljeve naredbe (1669. godine, pet godina nakon prve izvedbe). Već tada Molière boluje od tuberkuloze, povremeno mora zbog bolesti pauzirati, liječiti se. Za vrijeme četvrte izvedbe *Umišljenog bolesnika*, gdje je on glumio glavnoga lika, teško se pogoršalo njegovo stanje. Nakon predstave umire (1673. godine).

Sačuvano je tridesetak Molièreovih djela. Neke kratke komedije iz razdoblja kad je putovao zemljom i na licu mjesta izmišljao kratke farse nisu se sačuvale. Molièreova kazališna djela mogu se podijeliti u 5 stilskih skupina¹⁰⁷:

- a) Farse: *Sganarelle ili umišljeni rogonja*, *Liječnik protiv volje*. Radi se o komedijama s obilježjima burleske, zamjenama osoba i grubljom komikom.
- b) Komedije-baleti, operni libreti, komične pastorale i herojske komedije: *Građanin plemić*, *Umišljeni bolesnik*, *Ženidba na silu* te niz baleta i prigodnica, posebno onih uz spektakl *Užici začarana otoka*. Bliske su pravim komedijama, uz umetanje plesno-glazbenih dijelova.
- c) Polemičke komedije: *Škola za žene*, *Kritika škole za žene*, *Versailleska improvizacija*. Ta djela nastaju kao obrana od raznih objeda. Netko bi odgovorio na neki drugi način (danas možda u novinama), a Molière je odgovarao komedijom.
- d) Komedije temeljene na zapletima: *Ljubavni spor*, *Scapinove spletke*. Te komedije nastaju po uzoru na talijansku *commedia dell'arte* – kojoj je osnova improviziranje.

¹⁰⁷ Batušić, Nikola (1976): *Molière i njegovo kazalište*. Zagreb: Školska knjiga, str. 10-11.

- e) Komedije u kojima se kritički promatra društvo i izopačenost članova toga društva: *Kaćiperke, Škola za muševce, Škola za žene, Don Juan ili Kameni gost, Mizantrop, George Dantin, Tartuffe ili Varalica, Škrtac, Učene žene*. Tih 9 komedija smatraju se najvišim dometom Molièreova dramskoga opusa.

Molièreovo glavno načelo bilo je prikazivanje ljudske prirode, ispitivanje granica ljudskoga ponašanja, od bezazlene dobrote pa sve do izopačenosti i opakosti. U *Versailleskim improvizacijama* kaže:

Meni je slikati moral, ponašanje, običaje i značajke, a da ne diram ni u koga izravno. Sve osobe koje prikazujem osobe su „u zraku“, lutke što ih odijevam po svojoj mašti samo da bih zabavio gledaoce. A treba li reći ima li čega što bi me odvratilo od daljega pisanja komedija, onda su to sličnosti koje moji protivnici u njima uvijek žele pronaći, zlonamjerno nastojeći probuditi zavist kod nekih osoba na koje nikada nisam mislio.¹⁰⁸

Molière se držao načela da se komedija treba svidjeti publici, jer od te publike glumci žive. Stoga stvara po narudžbi kratke komedije zabavljačkoga karaktera, zatim polemična djela iz kojih saznajemo o svim optužbama koje su mu se stavljale na teret, ali i odgovore na te nedaće i česte provokacije. No ipak, ponovit ćemo da je njegov glavni motiv, načelo i želja bila da se svidi publici.

Shema njegovih „velikih komedija“ nešto je drugačija: analitičkim načinom prodire u najdublje tajne ljudske psihe. Uglavnom se radi o stereotipu: ili o nametnutom braku ili o braku između mlade siromašne djevojke i bogatoga starca. Oko glavnih likova uvijek se nalaze lukavi spletkari, mladi ljubavnici, sluge koji pokušavaju napakostiti starim pohotnim bogatašima i pomoći nevinoj i čistoj ljubavi između dvoje mladih ljudi. To su stereotipi koje Molière često toliko karikira da ti likovi postaju pomalo nestvarni.¹⁰⁹

Raspleti su kod Molièrea raznovrsni, neki su neočekivani, neki uz prepoznavanja (*Škrtac, Scapinove spletke*). Kod *Građanina plemića* i kod *Umišljenog bolesnika* komedija završava prijevarom koju spretna osoba uspješno upotrijebi protiv glavnoga lika. Kod *Tartuffea* je

¹⁰⁸ Molière (2003): *Versailleska improvizacija*. Zagreb: Školska knjiga, str. 390.

¹⁰⁹ *Mizantrop, Građanin plemić, Arnolphe u Školi za žene, Umišljeni bolesnik*....

rasplet gotovo nestvaran: nakon što svi već prihvate svoju zlu sudbinu, u zadnjem trenutku dolazi policajac i odvodi Tartuffea.

Bohoreta nije bila iz dobrostojeće obitelji, nije išla u prestižne škole, niti na fakultet. Živjela je skromno u sefardskom domu u Sarajevu. Rano je počela raditi, konstantno se boreći protiv siromaštva. U takvom okruženju rasla je Laura Papo Bohoreta. U francuskoj školi Alliance Israélite Universelle, koju je, kao što znamo, pohađala u Istanbulu čitala je francuske pisce. Tu se prvi put susrela s Molièreom. Dakle, preko 200 godina poslije njegove smrti, jedna djevojčica u Istanbulu prima u ruke Molièreove komedije. Jesu li je te komedije i farse inspirirale za njezin dramski rad? Sigurno jesu, ali ona je problematici pristupala bitno drugačije.

Spomenuto Bohoretino odrastanje jako je vezano uz njezinu obitelj: ona financijski pomaže svojim sestrama, roditeljima i braći, hrani svoju malu obitelj, brine se o svima i svemu, dok Molière prekida veze sa svojom obitelji i putuje po Francuskoj s glumačkom družinom. Tu je Bohoreta automatski vezana uz svoj rodni grad Sarajevo, a Molièrea ne vežu nikakve spona, ni zavičajne, a niti obiteljske.

Što se tiče osnovnoga Molièreova načela da se sviđi publici, Bohoretino načelo nije bilo da se sviđi publici. Ona je kroz svako svoje djelo, bilo kroz drame, bilo kroz članke, bilo kroz pjesme, donosila poruku: ili o odnosu prema roditeljima, snahama, svekrvama ili o odnosu mladih prema starijima ili o odnosu žena i muškaraca pa o stavu prema ratu¹¹⁰ – u svakom slučaju, uvijek je tu poruka odgojnoga ili obrazovnoga karaktera. Molière ismijava društvo i ljudske mane, Bohoreta ih navodi, kritizira, ali pokazuje razumijevanje prema njima i nudi rješenja.

Bohoretine drame sve sretno završavaju, bez iznimke, glavno je da pobijede razum, sreća i ljubav. Tu bi se mogla povući paralela s Molièreom, jer i kod njega većina drama završava sretno, ali one politički motivirane, odnosno odgovori na kritike, donose neočekivane završetke.

Što se tiče dramske forme, Molière piše u stihu (*Tartuffe*, *Škola za žene*, *Mizantrop*, *Umišljeni rogonja*, *Kaćiperke*) i u prozi (*Škrtac*, *Ženidba na silu*, *Kritika škole za žene*, *Versailleska improvizacija*). Često u svoje komedije unosi balet i pjesmu (*Umišljeni bolesnik*, *Građanin plemić*).

Molière je osim farsi i komedija, temeljenih na zapletima, polemičnih i kritičkih komedija, pisao i komedije-balete, uz operne librete, komične pastore i herojske komedije. Bliski pravim

¹¹⁰ „Violetas“, antiratna Bohoretina pjesma, nastala za vrijeme Prvoga svjetskog rata – M. Nezirović (1992) *Jevrejsko-španjolska književnost*, Sarajevo: Svjetlost, str. 505

komedijama, uz umetanje plesno-glazbenih dijelova, ti su žanrovi očito utjecali na Bohoretino stvaralaštvo.

Vratimo se na Bohoretine početke: ne smijemo zaboraviti da je ona osam godina u francuskoj školi čitala francuske pisce, a da je svoj stvaralački rad započela pripremajući priredbe u kojima je njezina sestra Riki plesala, a druga sestra Blanki svirala klavir. I poslije će u svoje dramske komade često umetati ples, sviranje, pjevanje i recitiranje. Kako je u mladosti bila predana skupljačica folklornoga sefardskoga blaga, u svoje je drame nastojala prenijeti dio te ostavštine, dio narodne umjetnosti koja će naglo prestati sa životom, koje li ironije, paralelno s Bohoretinim životom. Pakao nacizma zatro je gotovo sve tragove sefardske kulture, a zahvaljujući Lauri Papo Bohoreti, jedan dio tog folklornog i kulturnog mozaika i danas možemo pronaći u njezinim slikama, pričama i dramama. *U Avia de ser* /Bilo nekad/ se pjeva, u *La pasensia vale mučo* /Strpljenje para vrijedi/ se pjeva, u *Tiempos pasados* /Prošla vremena/ pjeva se i pleše kolo, u *Ožos mios* /Oči moje/ opet se pjeva i pleše. *Shuegra ni de baro buena* /Svekrva ni od blata dobra/ na kraju završava slavljem, plesom i pjesmom, a *Esterka* obiluje scenama s pjesmom i sviranjem „santura“. Svira ga prabaka Rufkula. *Hemandat-Madrasta, el nombre le abasta* /Bratstvo-Mačeha, ime dovoljno govori/ opet bruji od mladenačke pjesme, plesa, zvuka tambure. U *Eskariñu* se recitira i citira poslovice.

Možemo zaključiti da je Molière utjecao na djelo Laure Papo Bohorete, ali možda će zvučati presmiono rečeno, ali ona, siromašna Sefartkinja iz neke tamo daleke provincije Bosne, nadmašila je Molièrea svojom čistoćom poruke, vjerom u budućnost i u ljude, unatoč svim nepravdama koje je tijekom svojega kratkog trajanja na ovome svijetu doživjela.

Kontrasti likova: Molière i Bohoreta

Komparirajući likove, kod oboje pisaca nailazimo na stereotipe. Kod Molièrea će to prvenstveno biti mlada i naivna djevojka nasuprot pohotnom, bogatom i starijem muškarcu. U komediji *Škrtac* radi se o Harpagonu i Mariani. Harpagon je bolesno škrt i posesivan, živi u svom svijetu, zaljubljen je u mladu djevojku za koju misli da je siromašna i da neće imati nikakve prohtjeve, već će mu biti zahvalna za njegovu dobrotu. Mariane voli mladića Cleantea, Harpagonovoga sina. Ovdje, dakle imamo kontrast: stariji gospodin – mlada djevojka i istovremeno kontrast: otac – sin. U *Školi za žene* opet isti stereotipi: Arnolphe, stariji gospodin, odgaja Agnezu, mladu djevojku bez roditelja. Odgaja je izvan svakog utjecaja kako bi mu bila

žena bez ikakvih zahtjeva, skromna, poslušna te kako ne bi ništa naučila o modernom dobu i načinu na koji mladi ljudi žive. Pojavljuje se mladić, zaljubljen u Agnezu, ponovno vidimo kontrast staroga bogatog neženje i mlade nevine djevojke. U *Mizantropu* vrlo slična situacija: stari gospodin Alceste obožava mladu djevojku Celimenu, a Celimena ljubi mladića Orontea. Alceste mrzi sve novo, novu modernu uljudnost, živi u prošlosti, kritizira sve što je novo, a Celimena je u potpunom skladu s duhom današnjice, moderna, koketa, tašta. Alceste mrzi sve suvremene mane, ali ipak je zaljubljen u Celimenu, pa kaže: „Očarala me, ali ja ću naći lijeka da njenu dušu spasim od mana ovog vijeka!“¹¹¹ Srećom, uvijek se na kraju riješi situacija tako da se mladi žene, a pohotni starci ostaju sami.

Kod Bohorete se kontrasti takve vrste ne nalaze. Kontrast staro – mlado postoji, ali nikako iz Molièreove perspektive. U Bohoretinim dramama uvijek postoji odnos staro – mlado, s tim da Bohoreta istovremeno hvali i stare i nove običaje. Stare uglavnom hvali kroz usta nona i majki, a nove kroz usta mladih, makar ćemo naći i dijametralno suprotne likove. U svojim dramama, za razliku od Molièrea koji se vjerno drži svojih stereotipa i na njima gradi fabulu, Bohoreta ruši stereotipe. U jednočinki *Avia de ser* /Bilo nekad/ postoji kontrast konzervativne majke i njezinih dviju kćeri koje, nošene promjenama u društvu, drugačije gledaju na svijet oko sebe (Rahelika želi piti kavu, majka joj veli: Dainda no saliteš de la kaška de guevo!)¹¹². U razgovoru o preljubu, nakon pjevanja romance Anderleto, kćer komentira majčin konzervativni stav o tome:

No te spantes por mozotros mama, no bivimos en tiera de Moros.¹¹³

U jednočinki *La pasensia vale mučo* /Strpljenje para vrijedi/ nalazimo interesantnu podjelu: otac Judači liberalniji je od svoje okoline, odgaja kćeri tako da izražavaju svoje mišljenje, pomirljiv je, dok je njegova žena Grasja stroga, autoritativna i prema djeci i prema svome mužu. Ona je glava obitelji, a ne on. Tu, dakle, nailazimo na kontrast liberalnoga oca i konzervativne majke. Nema tradicionalne podjele uloga u toj obitelji.

¹¹¹ Molière (1998): *Mizantrop*. Zagreb: Hena com, str. 35.

¹¹². „Tek si se izlegla iz jajeta” -Papo Bohoreta, Laura, *Avia de ser*, str. 3

¹¹³ „Ne boj se za nas, majko, ne živimo u vrijeme Arapa“ – Idem, str. 8.

U *Tiempos pasados* /Prošla vremena/ Bohoreta ide još dalje: Tija Žustina, stara žena, ponosna je na tradiciju i na svoju ulogu žene u tradicionalnoj obitelji, ali istovremeno brani žene, bez obzira na novo vrijeme i okolnosti u kojima one tada žive:

Yo avle en nombre de todas las Žustinas, de todas las mužeres.¹¹⁴

Nema klasične borbe između mladih i starih. Žustina je u svakom slučaju na strani žene, i one prošlih vremena, kao i one današnje, moderne žene. Kroz usta Tije Žustine progovara Bohoreta. Jednako kao što kroz cinizam ismijavanja skorojevića, škrtaca, umišljenih bolesnika, koketnih mladih žena koje misle samo na zabavu progovara Molière. Ismijavanje, kritika i ruganje nasuprot borbi za ljudska prava u doslovnom smislu toga izraza.

U drami *Shuegra ni de baro buena* /Svekrva ni od blata dobra/, koju sama Bohoreta naziva *Ritrato social de nuestros dias*¹¹⁵, opet nailazimo na iznenađujuće liberalnu baku Ermanu Flor, slobodoumnu, modernu, koja podržava umjetnost i umjetnike, mlade, ljubav, a ne interese. Ljubav joj je važnija i od poslova i od novaca:

La kriza de moneda...kriza en los korasones, esto es mi fiža lo mas amargo¹¹⁶.

Istovremeno Ermana Flor podržava i tradicionalne vrijednosti i običaje, sina želi liječiti rudom i drugim travama. Razumna je, dobrohotna i puna razumijevanja prema snahi Reinado. Opet možemo svjedočiti rušenju stereotipa o svekrvama koje maltretiraju svoje snahe. Reinado, njezina snaha, konzervativnija je, protivi se odlasku kćeri Blankite na studij u Zagreb, protivi se umjetnosti kojom se ona bavi, protivi se braku između njezinoga mezimca Simona i siromašne Mercedes. Konzervativna je i tvrda, ali unatoč tomu ne prihvaća tradicionalnu sefardsku medicinu. Da li je ne prihvaća zbog uvjerenja da ona pripada prošlosti i da nije efikasna ili jednostavno zato što njezina svekrva Ermana Flor želi na taj način liječiti svoga

¹¹⁴ „Govorila sam u ime svih Žustina, svih žena.” Papo Bohoreta, Laura: *La pasensia vale mučo* /Strpljenje para vrijedi/, preveo Papo, Eliezer, str. 7.

¹¹⁵ Socijalni pregled današnjega doba.

¹¹⁶ Novčana kriza...kriza u srcima, to je kćeri moja najgorkije, Laura Papo Bohoreta: *Shuegra ni de baro buena*, str. 40.

sina, Reinadina supruga? Interesantan je kontrast između snahe i svekrve. I u ovom su djelu tradicionalni stereotipi u potpunosti izokrenuti.

Jednaki slučaj je u drami *Ermandat-Madrasta el nombre le abasta* /Bratstvo-Maćeha, ime dovoljno govori/. Merkada je stara, mudra žena, vjerna tradicionalnim vrijednostima, ali prihvaća novi svijet i promjene koje on donosi u njihove živote. Dok djeca nakon smrti majke ne žele prihvatiti očevu novu ženu, ona, majka njihove pokojne majke, svim srcem je podržava i pomaže joj u kući.

U *Esterki*, drami posvećenoj Bohoretinoj majci¹¹⁷, opet je prabaka Rufkula ta koja izrazito dobro spaja novo sa starim, moderno s tradicijom, kritizira način govora mladih:

...no mesklavamos tanto...sin eškola savian mežor la lingua.
/...nismo toliko miješali...bez škole smo bolje znali jezik/¹¹⁸

Međutim, Rufkula istovremeno podržava Esterku u njezinoj odluci da radi, bori se s konzervativizmom Esterkinog muža Vitalija koji želi biti glava obitelji, ne želi da mu žena radi, a niti želi prihvatiti bolje plaćeni posao automehaničara kako bi mogli poslati bolesnog sina na liječenje u Dalmaciju, na Korčulu. Na kraju dvije žene, što je također bilo vrlo smiono u to vrijeme, razumnim argumentima utječu na konzervativnoga i sebičnoga muškarca.

Nona Rufkula je okrenuta istovremeno i prošlosti i budućnosti.

I ves porke akea vieža no se kižo I vidiš zašto ona starica nije željela
murir? Para ver algo de bueno umrijeti? Da vidi nešto dobro prije nego
antis di partir para siempre. Jo zauvijek ode. Odlazim vesela, kao na
me vo alegri, komo el dis ke dan kad ste se oženili. Blagoslovljeni
espozateš! Bendičo ke kita de neka oslobodi svakoga zla. Nakon
tanto mal. De limunja a dia klaro! oblaka dolazi sunce.¹¹⁹

¹¹⁷ Na prvoj stranici piše: „Penseros dedicados a mi muy querida madre, mi mamile que la nombravan ESTERKA cuando era joben“. /Misli posvećene mojoj dragoj majci, mamici, koju su zvali ESTERKA dok je bila mlada/.

¹¹⁸ Vidi 24 gore, str. 44.

¹¹⁹ Idem, str. 69.

Opet i ovdje iz Rufkule progovara Bohoreta. Njezin optimizam u to teško vrijeme između dva rata sigurno je imao puno više učinka na gledatelje njezinih drama, nego što mi to danas možemo zamisliti.

Također se može vidjeti razlika u ulogama starijih osoba kod Molièrea i kod Bohorete. Molièreovi su starci pohotni, nesvjesni svojih godina, uvjereni u svoje zavodničke sposobnosti, starica gotovo da i nema, dok su Bohoretini starci i starice aseksualne osobe, obično udovci i udovice koji mladima prenose mudrost proizašlu iz smirena odnosa prema starosti i smrti. Ni Rufkula, ni Tija Merkada, ni Ermana Flor ne boje se smrti, gledaju na to kao na smiraj dana. Esterka, dakle srednja generacija, ona koja živi u sadašnjosti, ne u prošlosti kao starci, a niti u budućnosti kao mladi, baš u sadašnjosti, realnosti, pripada generaciji, svjesnoj da sudbinu mora uzeti u svoje ruke. Kad suprug Vitali upita Esterku zar je ne smeta što stari, ona odgovara:

Barminam! Te viene a ti ke viene la tardada del dia i duspues la noçe?
/Pobogu! Zar tebe smeta što pada večer i dolazi noć?/¹²⁰

I poslije:

Kada idat tiene sus alegrias, sus harmonias, solo kale arimškar en
la natura i deskuvrirlas, fajarlas!¹²¹
/Svako doba ima svoje radosti, svoj sklad, samo ih treba uzeti na prirodni
način i povezati ih!/

Iz pokušaja usporedbe kontrasta likova između Molièrea koji je, bez ikakve sumnje, izvršio snažan utjecaj na djelo Laure Papo Bohorete, možemo zaključiti da su Molièreovi likovi u tipičnim suprotstavljenim šablonama: staro – mlado, bogato – siromašno, nevino – prepredeno, dok je kod Bohorete očito da je u svojim dramama pokušala dokazati da stereotipi ne postoje, da je prošlost važna i vrijedna, ali da je sadašnjost ona koju živimo i kojoj se trebamo prilagođavati.

¹²⁰ Idem, str. 75.

¹²¹ Idem, str. 75.

Romance – podrijetlo, značaj, prisutnost u Bohoretinim dramama

Odmah se na početku mora reći da jevrejsko-španjolske romance predstavljaju najbogatiji i najvredniji dio sefardske književne bosanske baštine. Štaviše, te romance nastale u Bosni ubrajaju se i u prave dragulje cjelokupnog usmenog sefardskog narodnog stvaralaštva. Upravo su te romance i doprinijele da se ime Bosne i Sarajeva veoma često spominje u mnogim književnim radovima vezanim za ovu materiju, kao i u mnogim historijama španjolske književnosti.¹²²

Španjolska, odnosno židovsko-španjolska romanca, epsko-lirska je pjesma koja opisuje razne događaje iz srednjovjekovne španjolske povijesti. Najčešće ima sretan završetak. Romanca proizlazi iz usmene tradicije, stih je šesnaesterac, odnosno osmerac ili ponekad dvanaesterac, odnosno šesterac.

Sefardi, bježeći iz Španjolske, gotovo ništa materijalnoga nisu mogli ponijeti sa sobom, a ono malo što su ipak uspjeli ponijeti orobili bi im gusari tijekom morskih putovanja u nove domovine. Ono što su Sefardi ipak uspješno odnijeli sa sobom, bolje reći u sebi, to su bile romance. Izvorno su opisivale povijesne događaje iz srednjega vijeka, ali vremenom se prilagođavaju sredini i okolnostima, tako da i teme variraju od viteških i ratnih pa sve do ljubavnih i domoljubnih. Ovisno o zemlji u kojoj su se Sefardi skrasili, romanca se stapa s tradicijom i baštinom tih novih sefardskih domaćina.

U Bosni su romance postale važan dio svih važnijih događaja u životu sefardskih obitelji: rođenja, vjenčanja, pogreba, raznih vjerskih i svjetovnih svetkovina... Najvećim su dijelom žene bile te koje su pjevale romance.

Laura Papo Bohoreta je već kao mlada djevojka uvidjela važnost romanci, marljivo ih je skupljala i zapisivala. Manuel Manrique de Lara, muzikolog, kompozitor i skupljač narodnoga blaga, nakon što je upoznao Ramona Menendezza Pidala, velikog poznavatelja i skupljača španjolskih i sefardskih romanci, oduševio se sefardskim usmenim nasljeđem. Dobivši stipendiju španjolske vlade 1911. godine putuje u balkanske zemlje kako bi proučio sefardsku kulturu. Na tim putovanjima skupio ih je velik broj (više od 2000 romanci i pjesama). U Sarajevu je upoznao vrijednu skupljačicu romanci, Bohoretu. Ona, njezin otac Juda Leon, rabin

¹²² Vidi 39 gore, str. 255-256.

Moritz Levi, Abraham Aaron Cappon i drugi, pomogli su mu zabilježiti 250 romanci i drugih pjesama, što je bilo više nego u bilo kojoj drugoj balkanskoj zemlji.

Najbolju definiciju romance daje sama Laura Papo Bohoreta u svojoj knjizi *La mužer sefardi de Bosna*:

I nuestras nonas no mankavan de espuegar siempre la romance y eas gracias a estos antikos kantares se fraguavan entera una filozofia. Esto les era un gozo simpatiko“ Es de saludar kon muča kontentez el movimiento sefardi, ke empeso a dar la valor ke merese a esta rama de folklor las romances espanjolas. Žudias ke depiartaron tanto interesu entre puevlos civilizados, Alemanes, Englezes, I es kon rason ke aj en Europa, entre gente ke se dedicaron a estudios de folklor aj interesu por estas kantikas.

Viežas son las romances mas de 500 anjos. Las trušimos de Espanja y de aji ja ay 440 anjos ko mos desterraron. Las melodias tienen un poko la koloratura melankolika araba, maura, y el ritmo kajente espanjol. Kon rason diši Don Manuel Manrique de Lara, kon el kual tuve el onor de kolaborar en su romansero Sefardi: ke estas romances tan antikas y tan guardadas onde mozotros les azen el efekto de un buqueto de klaveles y rozas en un kampo de jervas malas. Kunto puede maraviar ansina un kante el kual en la tiera madre en Espanja ya desaparecio.

A este Señor de Lara no se le topava palavras para maraviarse por los biervos antikoskontenidos en

A našim bakama nije manjkalo da stalno objašnjavaju romancu i one su, zahvaljujući ovim starim pjesmama, gradile cijelu filozofiju. To je za njih bilo jedno dopadljivo uživanje. Treba pozdraviti s mnogo zadovoljstva sefardski pokret koji je počeo davati onu vrijednost koju zaslužuje ova grana španjolskih jevrejskih romanci što su pobudile toliko interesa među civiliziranim narodima, Nijemcima, Englezima. I pravo je što u Evropi ima ljudi koji će se posvetiti proučavanju folkloru preko ovih pjesama.

Romance su stare više od pet stotina godina. Mi smo ih donijeli iz Španjolske već prije četiri stotine četrdeset godina otkad su nas odatle protjerali. Melodije imaju nešto od arapske, maurske obojenosti i toploga španjolskog ritma.

S razlogom je govorio gospodin Manuel Manrique de Lara, sa kojim sam imala čast surađivati na njegovom sefardskom romanceru, da su te romance tako stare i kod nas tako dobro sačuvane da mu slične na buket jorgovana i ružica u nekom polju korova. Koliko može začuditi jedna pjesma koja je u zemlji majci Španjolskoj već nestala.

Taj gospodin De Lara nije nalazio riječi da se načudi starim riječima

nuestras romances! Un biervo de eos es – malatoka. Se puedia skometer ke pokos Žudios y mesmo Espanjoles saven loke kere ser malatoka. Sigun la romanse negro se puede saver loke es. Una njinja no e deša bezar del kavajero en medio del kampo y se servio de un trik para azerse respekatar del mansevo. Le dišo ke es iža de rey de Francia. „Yo soy iža del X rey de Francia. Ken a mi me tokaria, malatoka le tokase!

Malatoka kere dizir: lepra, alpuerkas. Sovre est biervo se detuvo el defonato linguista Lara un dia entero. El pretendio ke esta palavra se topa en un diksionario antiko uniko egzemplar ke se topa en el Escorial. Nuestras nonas kantavan romances sin darse cuenta de las valores linguistikas ke eas eskonden en si! Pero es dever de la manseveria Sefardi de no ečar a por aji loke otros arekožen kon tanto interesu y entendimiento. La ke eskrive este livriko, aze todos sus esfuersos para transmeter a la masa, a la manseveria este „amanet“ ke mos dešaron muestras nonas! I ansina se enbevesian nuestras nonas.

koje sadržavaju naše romances. Jedna od takvih riječi je malatoka. Može se kladiti da malo Jevreja a isto tako i Španjolaca zna šta je to malatoka.

Prema romanci teško se može znati šta je to. Neka djevojka ne dozvoljava da je poljubi jedan vitez usred polja i služi se jednom varkom kako bi je mladić poštovao, ona mu reče da je kćerka kralja francuskoga:

Ja sam kćerka kralja francuskoga
Ko bi mene dodirnuo, njega malatoka dodirnula!

Malatoka znači lepra, guba. Na toj riječi se zadržao uvaženi lingvist De Lara cijeli jedan dan. On je tvrdio da se ta riječ nalazi u jednom starom rječniku čiji se jedini primjerak nalazi u Escorialu. Naše su bake pjevale romances, a da nisu bile svjesne jezičkih vrijednosti koje su ove nosile u sebi. Pa je stoga zadatak sefardske omladine da ne zaboravi ono što drugi skupljaju s toliko zanimanja i razumijevanja. Ova koja piše ovu knjižicu ulaže sve svoje napore da prenese narodu i omladini ovaj amanet koji su nam naše bake ostavile. I tako su se zabavljale naše bake.“¹²³

Nakon ovoga Bohoretina teksta značenje romances u životu i običajima sefardskih Židova u Bosni nije potrebno dodatno objašnjavati. Radila je to prvenstveno da bi ih otela zaboravu. Benjamin Pinto objavio je u židovskim novinama *Jevrejski glas* članak: „Veče sefardskog folklor“ u kojem komentira Bohoretinu jednočinku *Avia de ser*. Kaže kako je ona u tom

¹²³ Vidi 26 gore, str. 171-175.

komadu ispričala jednu pripovijetku i navela osam romanci, a mnoge od njih su skoro zaboravljene. Napominje sljedeće:

Ovim lijepim nastojanjem gđe Laure Papo, sačuvane su te romance od konačne propasti, ne njihove riječi, već njihova elegična, melanholična melodija.¹²⁴

Romance u jednočinkama:

1. *Avia de ser – Escena de la vida de un tiempo kon romansas / Bilo nekad – Scena iz života jednoga vremena s romancama/* (1930.) Čak i u naslovu se spominju romance. Ugodna sefardska obiteljska atmosfera iz razdoblja između dva rata, majka razgovara s kćerima Rahelom i Sarom. Pjevaju se romance: *Don Bueso i su ermana /Don Bueso i njegova sestra/, Anderleto, Blanka njenja /Bijela djeva/, Pašariko tu te jamas /Ptičice ti se zoveš/, Morena me jama el ižo del Rej /Crnkom me zove kraljev sin/, Romansa sovre la sivdat de Aragon /Romanca o gradu Aragonu/, La sirena /Sirena/.*

2. *Pasensia vale mučo /Strpljenje para vrijedi/¹²⁵ (1934.).* Opet obiteljska atmosfera iz vremena prije austrougarske okupacije, u tursko doba. Sitne obiteljske svađe među djecom, uz puno humora i benevolentnosti, kao uostalom i u svim Bohoretinim dramama. Na početku svi pjevaju himnu ispraćaja subote. Sinčić kad se razljuti pjeva romancu *Jir mi kero la mi madre*¹²⁶, djevojke, da bi odobrovoljile majku pjevaju romance *Arvoliko /Malo drvo/, Madre mia loke mos pario /Majko moja koja si nas rodila/; majka kad je ljuta plače.*

3. *Tiempos pasados – Estampa en un akto por Laura Papo Bohoreta /Prošla vremena – Slika u jednom činu, napisala Laura Papo Bohoreta/* (1939).

Drama opisuje događaje nekoliko godina prije Drugoga svjetskog rata. Ovdje Bohoreta umeće sevdalinke paralelno s romancama. S kakvim umijećem prikazuje spoj kultura, običaja i pjesama! Pjevaju se romance *Carcelero /Tamničar/ i Morena sos dama /Crnko, ti si dama/.*

¹²⁴ *Jevrejski glas* od 28. 03. 1930. godine, str. 4.

¹²⁵ Preveo dr. Eliezer Papo.

¹²⁶ *Jir me kero madre /Majko, želim otići/, Pasensia vale mučo /Strpljenje para vrijedi/* u prijevodu dr. Eliezera Pape/, str. 7.

Romance u dramama u tri čina:

1. Drama socijalnoga karaktera *Esterka de Laura Papo Bohoreta – Drama en tres actos en judeoespañol de la comunidad sefardí de Bosnia* /Esterka, napisala Laura Papo Bohoreta – Drama u 3 čina na židovsko-španjolskom o sefardskoj zajednici u Bosni/ (1930).

Glavna ideja vodilja u svim djelima Laure Papo Bohorete bila je podučiti svoju publiku. U svakoj drami snažno se osjeća njezin prosvjetiteljski duh, želja da prenese svoja znanja. To je bio njezin glavni motiv i poruka. Nastojanje da se sačuva romanca i podučiti mlade o njoj u *Esterki* prelazi s pukoga pjevanja u definiranje i objašnjenje što je to romanca, kakvoga je sadržaja i zašto. Stoga nije nimalo slučajno što će u drami *Esterka* teći sljedeći razgovor između Esterke, njezine bake i njezine nećakinje Linde:

LINDA: Un jero tienen estas romansas. Son muj longas, i siempre kontan akapitos teribles; komo puede ser ke un padre va enserir a su propia kriatura en la tore!

NONA: No aj koza en el mundo ke no puede ser. No meldaš kada dia gazetas! Akapitos ke se debia. Se demanda la persona – puede ser esto verdat?

ESTERKA: Tu ja estudias la historia en la gimnazija. No te akordas de la reina Maria Stuart ke estuvo 18 anjos en una tore. I el car Pedro el grande en Rusia, no mato a su propio ižo?

LINDA: Alora, las romansas son historia kantada.

ESTERKA: Bien dizes. Viežas son de 400-500 anjos.

LINDA: Zbunjuju te romance. Jako su duge i uvijek pričaju o strašnim događajima; kako može biti da otac zatvori svoju vlastitu kći u kulu?

NONA: Nema ništa na svijetu što nije moguće. Zar ne čitaš novine svaki dan! Događa se što se mora dogoditi. Ispituju se ljudi. Da li to može biti istina?

ESTERKA: Ti već učiš povijest u gimnaziji. Zar se ne sjećaš kraljice Marije Stuart koja je 18 godina provela u kuli. A ruski car Petar veliki, zar nije ubio vlastitoga sina?

LINDA: Dakle, romance su ispjevana povijest.

ESTERKA: Dobro kažeš. Stare su od 400-500 godina.¹²⁷

¹²⁷ Vidi 24 gore, str. 45.

Dakle, radi se o tome da starija i iskusnija žena podučava mlađu o tome što su romance, koliko su stare, zašto u njima ima i okrutnosti...

Osim teorije, tu je i praksa: pjevaju se romance *Morenika*, *Pašariko tu te jamas*, ali nešto izmijenjena; Bohoreta mijenja izvorni tekst romance:

Umjesto:

Pašariko tu te jamas	Ptičice ti se zoveš,
Pašariko de abolar	Ptičice koja letiš,
Kuando pones pie enbašo	Kad staviš nogu na zemlju,
A todo azes jorar etc. etc.	Svi briznu u plač ¹²⁸

Esterka pjeva:

Morenico de tu mama	Moreniko, majčin sine,
Cuando te vas a sanar	Kada ćeš ozdraviti,
Pienso en ti, me kemo en flama	Mislim nate, sva izgaram,
Kuando te vo abrasar.	Kad ću te zagrliti ¹²⁹

Zatim Esterka pjeva romance *Segadores /Kosci/, Tres ermanikas /Tri sestrice/, Arvolera /Drvo/, Blanka njenja /Bijela djeva/* te pjesme /kantikas/ *Adio Raguza amada /Zbogom ljubljani Dubrovniče/, En la mar baten las olas /Na moru udaraju valovi/, Ermoza novia me arevato /Lijepa me je zaručnica zgrabila/, En mi guerta ven kerido /Dođi dragi u moj vrt/ i Nočada buena /Laku noć/.*

2. Običajna drama *Ožos mios – Pedaso de folklor sefardi de Bosna en tres actos /Oči moje – Komad iz sefardskoga bosanskog folkloru u tri čina/* (1931)

Zbog bezazlene igre i maskiranja, Presjadu je oštećen vid. Nakon liječenja u Marseilleu vraća se izliječen, čemu se najviše veseli njegova djevojka Amada. Priprema se svadba za dvoje mladih. Uz razgovore o običajima, oblačenju, o djevojkama koje žele biti lijepe i puno vremena troše na uljepšavanje, pjeva se i pleše. Pjesme su ljubavnog karaktera (*Blanka njenja /Bijela djeva/, Morena so dama /Crnka sam, dama/*), a ples je jednostavan, narodni.

3. Drama socijalnoga karaktera *Shuegra ni de baro buena – Pedaso en 3 aktos – Ritrato social de nuestros dias /Svekrva ni od blata dobra – Komad u 3 čina – Socijalni pregled današnjega doba, napisala Laura Papo Bohoreta/* (1933)

¹²⁸ Idem, str. 66.

¹²⁹ Idem, str. 66.

Uz romancu *Oje en tu mansevez, prekura de kantar* /Slušaj, u svojoj mladosti pokušaj pjevati/¹³⁰ i u ovoj drami Bohoreta umeće ljubavne i rodoljubne pjesme /kantikas/ *Te eskontri, mala mužer* /Pronašao sam te, zla ženo/, *Aunke alonđada de mi famija amada*, /Makar daleko od svoje ljubljene obitelji/.

Drama socijalnoga karaktera *Ermandat-Madrasta el nombre le abasta por Laura Papo Bohoreta* /Bratstvo Maćeħa – ime dovoljno govori, napisala Laura Papo Bohoreta/ (1935.)

Na kraju, sretan završetak, svi se vole, svi su sretni, komad završava scenom pjevanja uz pratnju glazbe. Pjevaju *Ašeriko de 15 anjos* /Petnaestogodišnji Ašeriko/.

Romanca kao autenticizirajući začın ili drama kao okvir za romancu

Prvi pokušaj Bohoretina dramskoga izražavanja publika nije vidjela, kao što znamo, u njezinu rodnom gradu, nego u malom mjestu Visokom. Naime, Sarajevo je u to vrijeme slovalo kao veliki kulturni centar i nije bilo previše razumijevanja za autore koji su pisali na židovsko-španjolskom jeziku. Zbog toga su sefardski autori prvo morali proći ispit pred manje zahtjevnim publikom u manjim mjestima. Kratki komad *Las hadras de Pesah* /Spremanje za Pesah/ koji je Bohoreta režirala i napisala predstavljen je publici u travnju 1919. godine. U njemu je, stoga, njezina sestra Riki plesala, a druga sestra Blanka svirala klavir.

Ušla je, dakle, na scenu plesom i pjesmom. Folklorne slike uz romance, ples i sviranje – jesu li su one začın, početak, kraj, glavna tema ili samo usputna dekoracija? Skromnoga sam mišljenja da ne može biti riječi o autenticiranom začinu. Bohoreti je u njezinim jednočinkama, običajnim dramama, dramama socijalnoga sadržaja i slikama romanca bila jednako važna, a katkad i važnija od sadržaja. Ona je kroz romancu progovarala o različitim društvenim događajima iz prošlosti, ali koji su itekako vezani uz sadašnjost.

***Avia de ser* /Bilo nekad/**

Ženina nevjera je u jednočinki *Avia de ser* Bohoreti poslužila za obračunavanje s tipičnim stereotipom na razini muško-ženskih odnosa: muškarac mora biti snažan, hrabar i odlučan, njegova vjernost se ne osuđuje ni kažnjava, a žena prije svega mora biti vjerna. U romanci *Anderleto* radi se o nevjernoj kraljevoj ženi i o kukavičkom bijegu njezina ljubavnika. Majka, Rahela i Sara zajedno je pjevaju:

¹³⁰ Idem, str. 45.

A kasar se salia, a kasar komo salia, I por ir a la kasa – onde la reina se ia. Topo la reina en kavejos, ke a penjar se los ija. Topo la reina en kavejos, ke a penjar se los ija. Kon su penje d'oro en mano i su espežo kristalin. Kon su penje d'oro en mano i su espežo kristalin. El rey por burlar kon ea, kon el vergo le ha dado. State, state, Anderleto, mi pulido enamorado Mas te kero ke al rey kon su reinado. Dos ižikos de ti tengo, i dos del rey ke son kuarto.	Išao je u lov, išao je u lov, A idući u lov – otišao je do svoje žene. Našao je ženu kako si češlja kosu. Našao je ženu kako si češlja kosu. Svojim zlatnim češljem i kristalnim ogledalom. Svojim zlatnim češljem i kristalnim ogledalom. Kralj, da se njome našali, taknuo ju je štapom. Stani, stani, Anderleto, lijepi moj ljubavniče, Više te volim od kralja i njegovog kraljevstva. Dvoje djece imam s tobom, a dvoje s kraljem, ukupno četvero. ¹³¹
--	---

Nakon pjevanja kćeri staju u obranu kraljice:

I si namoro, mira tu fečos agora!
/Pa kad se zaljubila, gledaj sada to na taj način!/¹³²

Majka je protiv takva načina gledanja na ženinu nevjeru, pa kaže:

Onde vites tu, mužer kazada, afižada namorarse, ni si vea ni si sienta!
/Gdje si ti vidjela udanu ženu s djecom da se zaljubljuje, to neka se ne vidi,
niti neka se ne čuje!/¹³³

Dakle, Bohoreta suprotstavlja dva stava, moderni stav djevojaka koje na preljub gledaju kao na rezultat zaljublivanja, što je u ono vrijeme u sefardskoj zajednici u Bosni bio prilično smioni

¹³¹ Papo Bohoreta, Laura (1930): *Avia de ser*, str. 7.

¹³² Idem, str. 8.

¹³³ Idem, str. 8.

stav. Istovremeno nam servira stav majke srednje generacije koja se protivi zaljubljanju, a posebno ako je žena udana i ima djecu. Međutim, ovdje Bohoreta ne zaboravlja Anderletov kukavički bijeg kad se našao u opasnosti pa majka to komentira riječima:

Madre: Veš luke son lus ombres! El Dio no de, kreerlos!

/Majka: Vidiš kakvi su muškarci! Ne dao Bog da im se povjeruje!/¹³⁴

U istoj jednočinki majka i djevojke pjevaju drugu romancu, *Gjan, gjan farfuli fildžan*, gdje žena otkriva muževljevu nevjeru. I opet komentar mlade djevojke Sare:

Purluke no mato esta al marido i a la blanka njenja siega?

/Zašto ova nije ubila muža i oslijepila bijelu djevojku?/¹³⁵

I opet, stav njezine konzervativne majke:

Mužer, mužer la triste – no se supo vengar...

/Žena, jadna žena, nije se znala osvetiti.../¹³⁶

Nakon toga djevojke i njihova majka pjevaju romancu *Blanka njenja* o ostavljenoj ženi s troje djece, čiji je muž napušta radi druge. Međutim, muževljeva majka, kad čuje cijelu priču, proklinje svoga sina:

Todas las naves del mundo,

Vajan i tornaran en pas.

Solo la nave de mi ižo,

Vaja i no torna mas!

Neka svi brodovi svijeta,

Odlaze i mirno se vrata.

Samo brod moga sina,

neka ode i ne vrati se više!¹³⁷

I ovdje opet kćeri osuđuju majku koja je tako okrutna bila prema svome sinu, a majka je opravdava:

De gusto la triste de madre no maldičo!

/Jadna majka nije ga iz gušta proklela!/¹³⁸

¹³⁴ Idem., str. 8.

¹³⁵ Idem., str. 10.

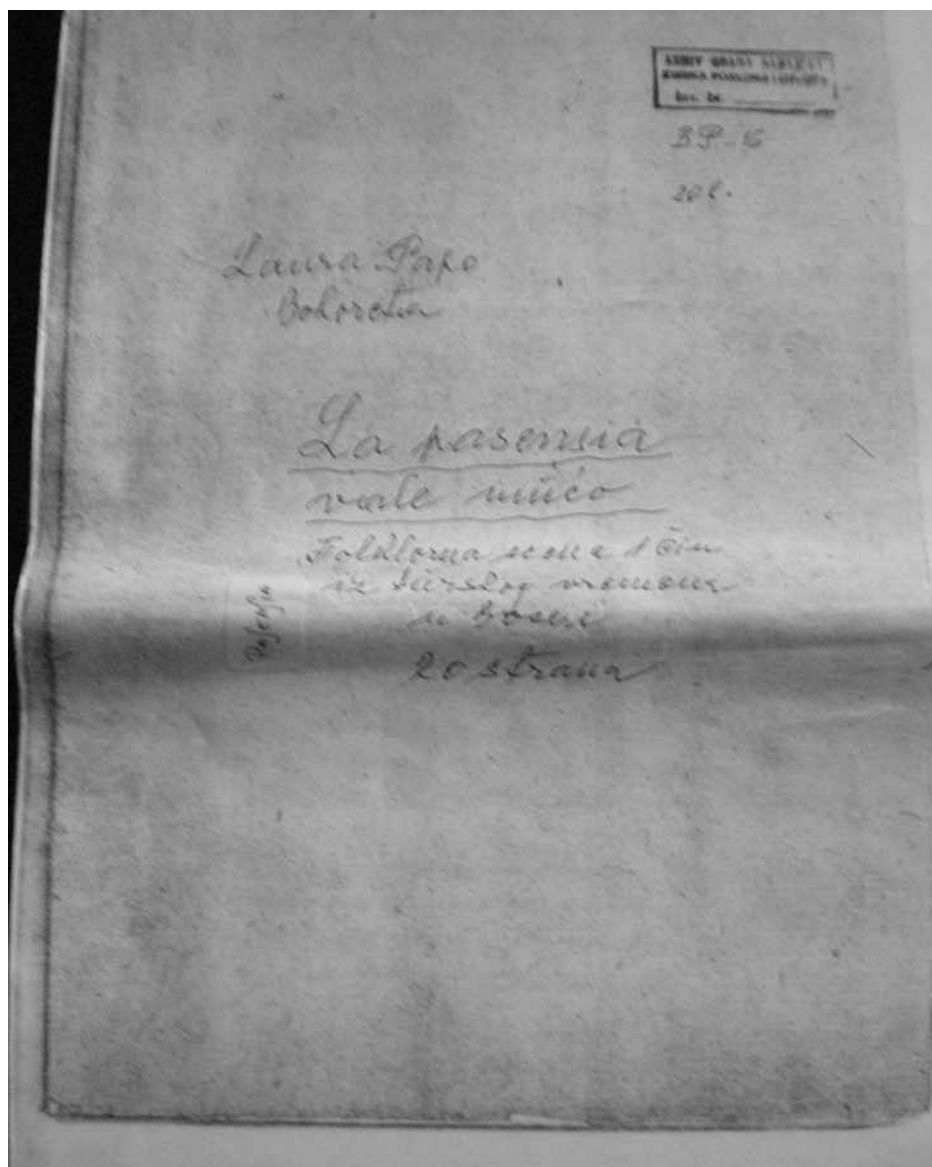
¹³⁶ Idem., str. 10.

¹³⁷ Idem., str. 11.

¹³⁸ Idem., str. 11.

Iz svega navedenoga može se sa sigurnošću doći do zaključka da je u jednočinki *Avia de ser* romanca, osim da se otme od zaborava, prvenstveno poslužila za obračunavanje sa stereotipima tadašnjega bosanskog društva. Nakon pjevanja romanci svaki put dolazi diskusija iz koje gledatelj sam izvlači zaključak.

La pasensia vale mučo /Strpljenje para vrijedi/

Slika 19. Naslovnica originalnoga rukopisa. Izvor: Arhiv grada Sarajeva

Druga Bohoretina jednočinka *La pasensia vale mučo* /Strpljenje para vrijedi/ folklorna je scena iz židovskoga života u Bosni u turska vremena. Vrvi pjesmama, u potpunosti je bezazlena i smirena, oslikava jednu tipičnu obiteljsku atmosferu, uz nešto majčine ljutnje i uz humorom začinjene dječje nepodopštine. Istovremeno u toj bezazlenosti vjerno prikazuje razne sefardske običaje, kao što je pjevanje himne ispraćaja subote. Bohoreta, sa željom da pouči one koji zbog sve većega utjecaja, prvo europske, pa onda i slavenske kulture, polako zanemaruju takve narodne običaje, umeće u svoje djelo dvije kitice himne:

*Al Dio Alto kon su grasia,
Mandamos muča bonansa,
Non veamos mal i ansia,
A nos i a todo Israel!*

Uzvišeni Bože po milosti svojoj,
Blagostanja nam obilje podaj,
Ne vidjeli mi zla il' nevolje,
Ni mi ni sav Izrael!¹³⁹

*Veni todos aunemos,
A Su nombre alavemos,
I de El demandaremos
La salvacion para Israel!*

Dođi da svi zajedno
Tvoje ime slavimo
I da Njega pitamo
Spasenje za Izrael!¹⁴⁰

Bohoreta kroz te likove progovara o nekim svojim pogledima na odgoj i na obiteljske odnose. U jednoj naizgled običnoj folklornoj slici ona daje savjete za skladne odnose unutar obitelji i među ljudima. Judači, otac obitelji, liberalniji je od svoje okoline, odgaja kćeri tako da izražavaju svoje mišljenje, pomirljiv je i strpljiv. Njegova žena Grasja stroga je i autoritativna u odgoju, ali i prema svome mužu Judačiju. Ona je glava obitelji, a ne on. Ono što je zajedničko i Judačiju i Grasji je želja da im Bog podari strpljenja: Judačiju da sluša Grasju, a Grasji da obuzda kćeri i sina. Ovdje se pojavljuju isti likovi kao i u običajnoj drami *Ožos mios* /Oči moje/.

Grasja: Da imaju malo poštovanja ne bi se tako raspojasavale
pred ocem. (Judačiju:) E, sad vi tražite lijeka kad im vazda popuštate.¹⁴¹

Na suptilan način i potpuno neprimjetno, uvijek uz puno humora, Bohoreta ovdje kroz pjesmu i romance obrazuje svoju publiku:

1. Podsjeća ih na narodni sefardski običaj pjevanja himne za ispraćaj subote;

¹³⁹ Laura Papo Bohoreta *Pasensia vale mučo* /Strpljenje para vrijedi – u prijevodu dr. Eliezera Pape/, str. 1.

¹⁴⁰ Idem, str. 1.

¹⁴¹ Idem, str. 4.

2. Govori o važnosti obiteljskih druženja i kroz humor opisuje neke dječje mane;
3. Strpljenje – najvažnije u međuljudskim odnosima. Kao što i naslov kaže: strpljenje para vrijedi;
4. Ruši stereotip autoritativnoga oca i mirne, pomirljive majke;
5. Upoznaje publiku s nekim poznatim pjesmama i romancama (*Sekretos kero deskuvrir /Tajne želim otkriti/*, *Madre mia, loke mos pario /Majko moja, što si nas rodila/*);
6. Kroz cijeli komad provlači se miris kave kao tipična slika bosanske obitelji u tursko doba, a i mnogo poslije.

Tiempos pasados /Prošla vremena/

Tiempos pasados, simbolični naslov, nostalgija za prošlim vremenima, jednočinka, nastala 1939. godine, u zoru Drugoga svjetskog rata, kad se strah već nadvio nad čitavim židovskim narodom. Uz paralelno umetanje sevdalinki i romanci Bohoreta želi reći da različite kulture i vjere mogu mirno živjeti jedna pokraj druge. Kako suptilno izrečena poruka!

U gradskoj bašči slavi se Fiesta de la Gloria. Mnogo je tu mladih, dolaze i dvojica poznatih sefardskih Sarajlija: povjesničar i pisac Zekky-efendija Rafajlović i osnivač i glavni urednik lista *La Alborada* Abraham Aaron Cappon. Zanimljivo je kako je u jednočinku – opet folklornu sliku vremena – ubacila dvojicu autentičnih sarajevskih intelektualaca. Starija Sefartkinja Žustina ovdje je glavni lik, kroz nju Bohoreta progovara o pravima i položaju žena. Žestoko brani žene kad ih muški opisuju kao pomodarke koje misle samo na odjeću i luksuz:

<p>Žustina: Jo avle en nombre de todas las Žustinas, de todas las mužeres, ke estan enkargadas de krijaturas, de fitečus, kurvidas de gritos de maridos, de shuegras, de fižas de intenadas. Avlo en nombre de eas las tristes, kon las kualas los ombres son todo no žustos – ki entendio!</p>	<p>Žustina: Govorila sam u ime svih Žustina, svih žena s puno djece, dječice, opterećene vikanjem njihovih muževa, svekrva, kćeri. Govorim u ime onih tužnih žena prema kojima su muževi sve samo ne pravedni – neka se zna!¹⁴²</p>
---	--

Simbolično u ovoj jednočinki je i samo ime „Žustina“ – pravednica. Žustina je ponosna na tradiciju i na svoju ulogu žene u tradicionalnoj obitelji. Bez obzira na novo vrijeme i nove okolnosti u kojima žene tada žive, ona je uvijek na strani žene, i one iz prošlih vremena, i one

¹⁴² Papo Bohoreta, Laura (1939) *Tiempos pasados*, str. 7.

današnje, moderne žene. Nije slučajno što je u ovu jednočinku stavila romancu *Karcelero*. To je bilo u potpunosti u skladu s tim turbulentnim vremenom, kao simbolični prikaz sefardske Bosne kao zarobljene djevojke koja u ropstvu moli slobodu:

Karcelero por tu vida,	Tamničaru, života ti,
Ke me kites de este tore,	Oslobodi me iz ove kule,
Ke me jeves onde mi madre,	Odvedi me k mojoj majci,
Ke ondes tengo de muertes.	Jer tamo su moji mrtvi.

Kroz *Morena sos dama* upoznaje publiku s još jednom predivnom sefardskom romansom. Neka je mladi čuju i zapamte. Time završava ova folklorna slika, uz Žustinu kako odlazi pod ruku s gospodinom Capponom s jedne te s gospodinom Zekkyjem s druge strane. Pleše se kolo. Spoj intelektualaca koji su u to vrijeme billi itekako potrebni sefardskoj zajednici da preživi i naroda koji nosi svaki pokret i ideju koje intelektualci pokrenu.

Esterka, drama socijalnoga karaktera u tri čina.

Prva Bohoretina drama u kojoj ne dominiraju folklorne slike: stvara pravi zaplet, uz dobro razvijenu karakterizaciju likova, suprotnosti karaktera i svjetonazora. Nona Rufkula, stara škola, mudra žena, sama je naučila pisati, puna je mudrih izreka, iskustva, poznaje život kakav je nekad bio, a i ovaj sadašnji, ali nije oduševljena školovanjem mladih djevojaka. Kaže da ne treba ići u školu da bi se bio pametan i učen. Nakon diskusije o Esterkinu udvaraču i o Vitalijevim očijukanjima s djevojkama veli:

Kuanto kere ke soš školados se ve ke soš verdes
/Koliko god vi bili školovani, očito je da ste nezreli/¹⁴³

Vitali – konzervativni muškarac u pravom smislu te riječi. Ipak, nakon nagovora od strane Esterke i none Rufkule, prihvaća njihov stav. Tašt je, brine ga tuđe mišljenje. Esterka je žena današnjice. Prihvaća rad izvan kuće kao normalnost, puno čita, razmišlja zrelo i realno.

Esterka prihvaća život kakav jest. Kad je Vitali upita zar je ne smeta što stari, ona odgovara:

¹⁴³ Vidi 24 gore, str. 80.

<p>Barminam! Te viene a ti ke viene la tardada del dia i duspues la noće? Kada idat tiene sus alegrias, sus harmonias, solo kale arimiškar en la natura i deskuvrirlas, fajarlas!</p>	<p>Pobogu! Zar tebi smeta što dolazi večer i poslije noć? Svaka dob ima svoja veselja, skladnosti, samo ih treba potražiti u prirodi, otkriti ih, prihvatiti ih! ¹⁴⁴</p>
---	---

Linda, mlada, školovana djevojka, zanima ju glazba, umjetnost, kulturni događaji, razmišlja svojom glavom, tipični je primjer moderne, mlade žene, ali koja poštuje tradiciju, obožava sefardske romance i rado ih pjeva, poštuje nonu Rifkulu i zahvalna joj je što ju je naučila pjevati romance i konseže. U Esterki je romanca poslužila kao spona između tradicionalne, ali ne i konzervativne stare žene Rifkule i dviju predstavnica modernoga doba, Linde i Esterke.

Četiri se romance pojavljuju u drami: dvije u prvom (*Segadores* /Kosci/, *Tres ermanikas* /Tri sestrice/ i dvije u drugom činu (*Arvolera* /Drvo/ i *Blanka njinja* /Bijela djeva/).

Nijedna se romanca slučajno nije našla u *Esterki*, a daleko od toga da su poslužile kao dekoracija fabuli: upravo u primjeru Linde, mlade i obrazovane djevojke koja poštuje svoju prabaku i obožava romance, nalazimo dvije snažne Bohoretine poruke mladim generacijama:

1. Čuvajte narodne običaje, tradiciju, poštujujte starije, budite im zahvalni za sve ono što ste i što ćete od njih naučiti!
2. Obratite pažnju na položaj sefardske žene u modernom društvu!

***Hermadat-Madrasta el nombre le abasta* /Bratstvo-Maćeha, ime dovoljno govori)/**, drama socijalnoga karaktera u tri čina.

Uz mnogo humora, složenost ove drame se uočava tek pri drugom čitanju. Tu se više nego u svim drugim Bohoretinim dramama isprepliće i spaja tradicija sa sadašnjošću. Merkada, stara, duhovita i vrlo mudra žena, vjerna je tradicionalnim vrijednostima, ali prihvaća novi svijet i promjene koje on donosi. Mordo, stariji gospodin, vrlo je realan, živi u sadašnjosti, potpuno je svjestan da se prošlost ne može vratiti i prilagođava se modernomu dobu. Pomirljiv je i tolerantan. Dona, mlada žena koja se udala za udovca Eliezera s dvoje djece, također je dobra, mila i tolerantna. Nasuprot njima, najmlađi lik u drami, Ašer, konzervativni je mladić, želi biti gazda u kući, prznica, agresivan, ne želi prihvatiti svoju maćehu Donu, ali s vremenom pomalo mekšaju njegovi stavovi, da bi joj se na kraju posramljen ispričavao. Dona to i predviđa:

¹⁴⁴ Idem., str. 75.

Digamos ke kon bondad y Zar ćemo reći da s dobrotom i ljubavlju
kerensia no vo alkansar a darne neću postići da me vole? Ovo dvoje, Ašer
a kerer? Estos dos, Ašer y Renina i Renina nisu gangsteri! Nema srca koje
no son gangsteris! No aj korason se ne smekša dobrotom!¹⁴⁵
ke no se deša enmojeser kon
bondat!

I eto opet važne Bohoretine poruke, poslone kroz usta maćehe Done. Pjeva se uz rad na polju, djevojke koje rade posvećuju Merkadi pjesmu o tome kako ih ona tjera raditi, a one se žele zabavljati i uređivati za izlazak. U ovoj Bohoretinoj drami nema romanci, ali njihovo mjesto zauzimaju pjesme. Neke su izmišljene za olakšavanje rada na imanju (*Alevantavos la madrugada /Ustajmo u zoru/*)¹⁴⁶, neke kako bi se uz pjesmu kritizirala Merkadina strogost (*Empesar kero a kontar una longa storia /Želim ispričati dugu priču/*)¹⁴⁷, a neke su prevedene s francuskoga jezika (*Montanjas verdes del deredor /Zelene planine uokolo/*¹⁴⁸, *Montanjas de mi vida siempre vos vo amar /Planine moga života, uvijek ću vas voleti/*¹⁴⁹ I opet je tu prisutna simbolika uz toliko optimizma u turbulentno predratno vrijeme: Petar i Jovo, dva Srbina, sviraju tambure, a djevojke pjevaju sefardsku pjesmu: *Fečizo negro me izites*¹⁵⁰. I ne samo da Jovo i Petar sviraju, nego pri kraju pjesme pjevaju i oni, a stara Tija Merkada pleše kolo. Pjesme su dostojno zamijenile romancu i prenijele publici poruke mira, sloge među narodima, optimizma i veselja. Može li se išta ljepše poručiti narodu koji će samo nekoliko godina poslije doživjeti puno goru sudbinu od one koju su doživjeli i, tada preživjeli, njihovi preci koji su više od 400 godina prije bili protjerani iz svoje domovine Španjolske?

Nailazimo opet na rušenje stereotipa, ovaj put onoga o zloj maćehi, poimanju starijih ljudi kao konzervativnih i neprilagodljivih te na snažnoj poruci da se dobrotom sva vrata otvaraju.

Svi likovi, osim Bencionia (koji je pokušao ukrasti Ašerovu formulu za pravljenje sira kačkavalja, u čemu ga je osujetila upravo Dona), su u potpunosti pozitivni, dobri, vrijedni i pažljivi. Ašera svrstavamo u pozitivne, makar je u početku bio destruktivan, negativan i

¹⁴⁵ Vidi 105, str. 7.

¹⁴⁶ Idem, str. 17.

¹⁴⁷ Idem, str. 19.

¹⁴⁸ Idem, str. 32.

¹⁴⁹ Idem, str. 33.

¹⁵⁰ Idem, str. 25.

konzervativan. Funkcija toga lika bila je pokazati kako se dobrotom, razumijevanjem i strpljenjem ljudi mogu mijenjati. Bohoreta je bila pravi „motivacijski govornik“, više od stotinu godina prije samoga nastanka toga izraza.

Shuegra ni de baro buena /Svekrva ni od blata dobra/, drama socijalnoga karaktera u tri čina. Ponovno Bohoreta ruši stereotipe! Toliko je bilo hrabrosti u toj skromnoj ženi da je u svojim dramama srušila sve stereotipe na relaciji žena – muškarac, staro – mlado, Židovi – drugi narodi, zla maćeha – dobra djeca pa evo nam još jednoga rušenja: zla svekrva i jadna, dobra snaha. Uz taj izrazito interesantni kontrast između svekrve Ermane Flor i snahe Reinado, u kojem su totalno izvrnute uloge, uz prikaz starice koja je slobodoumna i podržava umjetnost, mlade i ljubav, opet je dobrota ta koja pobjeđuje, opet se negativnost pretvara u pozitivnost (Reinado) i opet je pjesma ta koja se provlači kroz čitavu dramu, počevši od zvuka turske harmonike na početku djela pa sve do završne scene u kojoj svi zajedno pjevaju romancu *Oje en tu mansevez, prekura de kantar* /Slušaj, u mladosti nastoj pjevati/¹⁵¹. Ova nam drama, uz jednu romancu, otkriva i dvije ljubavne (*Te eskontri, mala mužer* /Pronašao sam te, zla ženo/¹⁵², *Zulfa, linda Zulfa* /Zulfa, zgodna Zulfa/¹⁵³ te jednu rodoljubnu, nostalgičnu pjesmu (*Aunke alonđada de mi famija amada* /Iako daleko od svoje ljubljene obitelji/¹⁵⁴. Sama Bohoreta te pjesme zove: kantikas.

Ožos mios /Oči moje/ – običajna drama u tri čina

Pjevanje, ples, svirka. Folklorna slika. Razgovori uz pjesmu. Raspravlja se o oblačenju, običajima nekad i sad, modi. Komentira se kako se uvijek trebaju pjevati romance:

Avramo: Pastel y romansa no enfadan nunca!
/Kolač i romance nikad ne mogu razljutiti!/¹⁵⁵

¹⁵¹ Vidi 25 gore, str. 45.

¹⁵² Idem, str. 15.

¹⁵³ Idem, str. 16.

¹⁵⁴ Idem, str. 34.

¹⁵⁵ Papo Bohoreta, Laura (1931): *Ožos mios /Oči moje/*, str. 36.

U drami se pojavljuju isti likovi kao u *Pasensia vale mučo* /Strpljenje para vrijedi/. Opisuje se priprema za nedjeljno sijelo. Presjado se maskira i plaši svoje susjede koji mu u panici ranjavaju oči. Nakon liječenja u Francuskoj, Presjado se vraća izliječen i priprema se svadba s njegovom zaručnicom Amadom. Sretan završetak, uz pjevanje romanci (*Morena so dama, komo la pimienta* /Crna sam dama, crna kao papar/), *La Blanka njinja* /Bijela djeva).

U sve tri drame socijalnoga karaktera (*Esterka*, *Shuegra ni de baro buena* i *Ermandat-Madrasta il nombre le abasta*) romance i „kantikas“ ne zauzimaju toliko važnu ulogu kao u folklornim slikama (*Avia de ser*, *Pasensia vale mučo*, *Tiempos pasados*) i običajnoj drami *Ožos mios*. Folklorne slike i običajna drama napisane su kako bi poslužile kao okvir romancama pa stoga ni nisu povezane čvrstom fabulom. Predstavljaju slike tradicionalnih proslava sefardskih praznika i običaja.

Folklorne slike

Bohoreta i Samokovlija – ženski i muški rukopis

Slika 20. Isak Samokovlija u knjizi
Pripovijetke (1964), Beograd: SHP XX. veka

Slika 21. Laura Papo Bohoreta
Jevrejski istorijski muzej u Beogradu

Ista sredina, različita stremljenja

Isak Samokovlija, to ime je poznato i mlađoj i starijoj čitateljskoj publici s ovih prostora. Laura Papo Bohoreta....ime lijepo zvuči. Bila je glumica? Pjevačica? Autorica poznate knjige recepata? Tko je uopće ta Bohoreta? Kod Samokovlije nema takvih dilema. Potekli iz istoga miljea, u isto vrijeme, sličnih pogleda na društvo i život. Je li jezik taj koji je od Samokovlije napravio poznatoga pisca i pjesnika? Naime, za razliku od Bohorete, Samokovlija je pisao isključivo na hrvatskom-srpskom-bosanskom jeziku. Što o tome misli sam Samokovlija, najbolje govori u svom članku „Jevrejski život i njegovo značenje“:

Iako smo uživali velike slobode – ako i ne možemo da za svoje stanje okrivimo tuđe svesno i hotimično nastojanje – naš se život razvijao kao sputan. Mi smo došli na Balkan i zapali smo u jednu primitivnu sredinu. I od svoje volje zatvorili smo se u jedan da tako kažem geto svoga pseudo materinskog jezika. I nije toliko religija koliko upravo španjolski žargon kriv da smo zaostali i po vremenu dospeli u jednu epohu koja je krila u sebi tajanstvene snage da više razara nego stvara.¹⁵⁶

Za Samokovliju je židovsko-španjolski jezik poput getoa, nešto negativno, nešto što sputava, izdvaja, razdvaja i obilježuje. Iz getoa treba otići, pobjeći, izaći, srušiti mu zidove. Očuvanje židovsko-španjolskoga jezika za Samokovliju je samo posljedica primitivnosti sredine. U naprednijoj, prosvjećenijoj sredini židovsko-španjolski jezik bi se vrlo brzo izgubio jer bi Židovi sudjelovali u životu i aktivnostima zemlje u kojoj žive.

Samokovlija ovdje ustvari govori o sebi. Njega guši neprovjetrena židovska mahala, jezik te sredine je pseudo-materinski, jer pravi materinski svih Židova prema njegovom mišljenju je hebrejski. Dakle, Samokovlija iskazuje dvostruko negativni odnos prema jeziku: negira mu židovske vrijednosti jer nije hebrejski, a istovremeno smatra da taj židovsko-španjolski (koji Bohoreta tako silno želi sačuvati, prilagoditi ga i prenijeti mlađim generacijama) ima negativni utjecaj na židovski odnos sa susjedima jer izolira Židove i ne omogućuje im sudjelovanje u životu zemlje u kojoj žive, u kulturnom natjecanju i pregalaštvu.

Samokovlija ironično kaže:

¹⁵⁶ Isak Samokovlija: „Jevrejski život i njegovo značenje“, *Jevrejski život*, Sarajevo, 1925., broj 53, str. 4.

Da bar čuvaju svoj jezik i da se zbog njega ne uklapaju, nego čuvaju tuđi!¹⁵⁷

Dok tako govori Samokovlija, Bohoreta – dijametralno suprotno od njega – smatra kako je potrebno pisati i govoriti na židovsko-španjolskom, kako bi se taj jezik, kojim je u njezino vrijeme već govorio sve manji broj ljudi, sačuvao od zaborava:

Eskriviendo esto, no tengo ningunas pretensiones – Jo me kero asemežar a akea madre ke arekože las migas de pan, ke sus kriaturas ečan por enbašo, las alevanta kon amor i respekto akeas čikas igitas! Por esteso, yo rekožo todo loke ja se ečo a „por aji“, komo se dize onde mosotros, esto desdenjado tiene su valor, no tanto onde mozotros, pero onde otros puevlos.

Vo prekurar de espiegarme lo mas klaro posible! En un tono popular, ke me entiendan la mas parte del publiko.

Me siervo de fonetika – eskrivir komo se avla, porke de muestros dias mučas gazetas en Oriente kualas se eskrivian en „ladino“ no lo azen mas, i ansina dan posibilitat de azerse meldar, de todos los ke konesen los karakteres (letras) latinas.

Pišući o ovome nemam nikakvih pretenzija. Želim biti nalik na onu majku što sakuplja krušne mrve koje njena djeca bacaju na pod, koja s ljubavlju i poštovanjem diže te malene mrvice. Stoga ja sakupljam sve što se već nekamo zabacilo, kako se to kaže među nama, a to odbačeno ima svoju vrijednost, ne toliko kod nas koliko kod drugih naroda.

Trudit ću se da se izrazim što je moguće jasnije jednim narodnim govorom kako bi me razumio najveći dio javnosti.

Služim se fonetikom – piši kako govoriš – jer u naše doba mnoge novine na Orijentu koje su se štampale na „ladinu“¹⁵⁸ to više ne čine i tako pružaju mogućnost da ih čitaju svi oni koji poznaju latinska slova.¹⁵⁹

Iz Bohoretinih riječi može se iščitati da prosvjećeniji narodi ne odbacuju tako olako svoju baštinu. I ona i Samokovlija vole prosvjećenost, smo što joj pristupaju na različite načine. Imaju različite poglede na židovsko-španjolski jezik. Prema Samokovliji, da su se bosanski Sefardi nalazili u prosvjećenijoj sredini ne bi stoljećima čuvali tuđi jezik u „žabokrečini“.

¹⁵⁷ Idem, str. 4

¹⁵⁸ Ladino je pisani židovsko-španjolski jezik, koristio se pri prijevodima vjerskih tekstova s hebrejskoga jezika, a pisao se uglavnom raši pismom. Danas se riječ 'ladino' sve više koristi kao naziv jezika, umjesto izraza „židovsko-španjolski“.

¹⁵⁹ Vidi 26 gore, str. 45.

Po Bohoreti, da su Sefardi prosvjećeniji čuvali bi židovsko-španjolski jezik kao nešto najvrednije što jedan kulturni narod može imati.

Ne može se reći da je upravo jezik taj koji je krivac za duhovnu stagnaciju Sefarda u Bosni. Ne može se intelektualna dekadencija Sefarda pripisati samo jednom arhaičnom jeziku. Puno je tu faktora odigralo različite manje i veće uloge, a ne samo izoliranost zbog jezika. Osim te dijametralne razlike u pogledu korištenja jezika, treba naglasiti da su Samokovlijini pesimizam i nostalgičnost također dijametralno suprotni Bohoretinu optimizmu i vjeri u budućnost, koliko god se crnom činila u to vrijeme između jednoga masovnog ubijanja i drugoga, još masovnijega. Dok Bohoreta u svemu, pa čak i u ružnim događajima, vidi „svjetlo na kraju tunela“, Samokovlija u tom istom tunelu vidi samo mrak, siromaštvo, tugu i jad:

Mi smo zatvoreni gotovo hermetički u svome jezičkom getu. Naši očevi i naše majke pevaju sve ono što su njihovi pevali u kolevcu. Ali je i to sve bleđe. Vrednosti su zakrčljale. Nekadašnji zastoj prelazi u dekadensu. I ta je dekadensa općeg karaktera. Naše mase žive vegetacijom. Život je šablonizovan. Moral i etika je dogmatizovana. Običaji su već davno postali zakonima. Sve je sputano. Bez života. Sve je izgubilo organsko obeležje. Ostala su stabla bez korenja. I putnik koji prolazi ovim krajevima mora da konstatuje neki muzejski karakter na nama i mora da se čudi da u nama život miruje, dok oko nas sve bruji od života¹⁶⁰.

Kad je već riječ o stablima koja su „ostala bez korijenja“, podsjetimo se što o stablima, korijenu, očuvanju običaja i moralnih vrijednosti te o jeziku piše Bohoreta:

¹⁶⁰ Vidi 158 gore, str. 5.

Esto trasladando en mi madre lengua, esta čika ovra, kuala inisiativa me hue dada por el Sr Dr Vita Kayon, - ke desea ke se avle i se eskriba sovre el folklor sefardi en lingua espanjola nuestro idioma, komo lo avlamos en nuestros lugares.

Esta mezma Espanja, oj republika i nomas en manos i poder aklesiastikos (galahim) mos jama, mos avre sus puertas, mos konvida a fondar hogares (kazas) nuevos! Lekedaal Sefardi huersa de kreer duspues de aver tanto sufrido? El Espanjol pretende ke semos una rama del arvol (iberiko) los mežores testiguos son nuestros uzos, refranes, tražes, manžares, cantes, endečas, romansas.

Ma si komo rama aferimos raiz en otras tieras, onde estamos bendigamos i arvoles viežos kenose transplanten! – Por esteso uzos viežos ke no se ečen en olvido! Esto es el eskopo de estas linias.

Za prijevod na svoj materinji jezik ovog malog djela podstrek mi je dao gosp. Dr. Vita Kajon, koji želi da se govori i piše o sefardskom folkloru na španjolskom jeziku, našem idiomu, kako ga govorimo u našim mjestima.

Ova ista Španjolska, danas republika, ne više u rukama i vlasti svećenika, zove nas, otvara nam vrata, poziva nas da osnujemo nova ognjišta. Da li je Sefardu ostala snaga da vjeruje pošto je toliko patio? Španjolac tvrdi da smo mi jedna grana iberijskog stabla, najbolji svjedoci su naši običaji, poslovice, nošnje, jela, pjesme, tužbalice, romance.

Ali, kao grana pustili smo korijen u drugim zemljama gdje, hvala Bogu, živimo, a stara stabla neka sene premještaju! Zbog toga neka se i stari običaji ne bace u zaborav! To je i cilj ovih redova.¹⁶¹

Kao što Fromm u svojoj knjizi *Umijeće ljubavi* govori, među ostalim, o očinskoj i majčinskoj ljubavi, isto tako bismo ovdje mogli govoriti o očinskoj (Samokovlijinoj) i majčinskoj (Bohoretinoj) ljubavi prema zajednici. Jedna je kritička, pesimistična, mračna, a druga je ne manje kritička, ali topla, vedra, uvijek pogleda okrenutoga prema boljem, prema nadi u svjetliju budućnost. Optimizam je glavna značajka Bohoretina opusa, odnosno pesimizam Samokovlijina. Dok ženski pisac, majka Bohoreta, uvijek na kraju nalazi rješenje za svaki problem, bilo financijske, bilo emotivne, bilo moralne prirode, otac Samokovlija žestoki je kritičar društva u kojem živi, ali kritičar koji ne pronalazi ni rješenje, a niti utjehu.

¹⁶¹ Vidi 26 gore, str. 43.

Iako je pisao pjesme, članke i drame, ipak su književni profil Isaka Samokovlije obilježile njegove pripovijetke. Pisao ih je u književnim časopisima, gdje je nailazio na pozitivne reakcije. Jovan Palavestra za Samokovliju je rekao sljedeće:

Ovo je prvi slučaj da se u Bosni, pored ostalih triju konfesija, književno afirmišu i naši Jevreji. Ovo je ujedno prvi i jedini jevrejski pripovedač iz Bosne.¹⁶²

Pripovijetka *Jevrejin koji se subotom ne moli Bogu* prikazuje autorovo zanimanje za sudbine svojih Sefarda, malih i siromašnih ljudi, za njihove socijalne i ekonomske probleme unutar sefardske bosanske sredine. Ta će pripovijetka biti početak Samokovlijine opsjednutosti bezizlaznošću sudbina malih ljudi suočenih s velikim promjenama. Istovremeno opisuje prirodni, elementarni instinkt preživljavanja, tu borbu sitnoga, nesretnoga, maloga čovjeka za svoje mjesto pod suncem pa makar samo za koricu kruha i krov nad glavom.

Bohoreta je od svoje devete do sedamnaeste godine išla u francusku školu, čitala je i proučavala francuske pisce, uz njezinu rano iskazanu ljubav prema kazalištu nije neobično što je za uzora izabrala Molièrea. Njegov humor, dinamiku, kontrast likova i kritika tadašnjega društva inspirirali su je u pisanju drama i folklornih slika.

Samokovlija je svoje uzore tražio među piscima ruskoga realizma. Inspiraciju je nalazio u djelima Nikolaja Gogolja. Može se reći da je Samokovlija jedan od brojnih autora koji su „izašli ispod Gogoljeve kabanice“¹⁶³. On cijeli svoj književni vijek posvećuje opisivanju bijede maloga čovjeka, njegove želje da postane netko drugi, netko važniji, da konačno sredi svoj život, ne birajući uvijek ispravni put, kao što je to slučaj s Čičikovim u *Mrtvim dušama*.

Odnos prema narodnoj kulturi i tradiciji – Romancero

Kao što Bohoreta ne štedi kad se radi o umetanju romanci u svoje drame, odnosno o uokviravanju romanci dramama, tako ih Samokovlija šturo spominje tek u kontekstu sefardske tradicije. Dok Bohoreta u jednočinki *Avia de ser* (Bilo nekad) oko romance Anderleto plete

¹⁶² Jovan Palavestra (1930): „Pripovedač Isak Samokovlija“, *Jevrejski glas*, Sarajevo, broj 22, str. 2. Međutim, ovdje bismo se mogli zapitati zar Palavestra nije pročitao ni jedan članak, ni jednu pisanu riječ Laure Papo Bohorete, da bi se sa sigurnošću usudio tvrditi da je Samokovlija prvi i jedini židovski pripovjedač iz Bosne. Bohoreta je osim drama i folklornih slika napisala niz članaka i četiri pripovijetke: *Linda*, *Dulse de rozas*, *Morena* i *Madres*, sve u periodici s kraja dvadesetih i početka tridesetih godina prošloga stoljeća.

¹⁶³ Dostojevski je izrekao tu rečenicu stavljajući tako Gogolja na poziciju oca ruskoga realizma.

cijelu fabulu, diskusiju o preljubu, jednakosti spolova, pravima žena¹⁶⁴, Samokovlija tu istu romancu usput spominje u opisu Hajmačove žene Lune:

Išao je tako kao kakva tajna, sav u se povučen, a kod kuće je sjedila Luna i pjevucala tužno i usamljeno svoju pjesmu o Anderletu i šila šarene, lagane dimije i svilene koporane hanumama i hanumicama iz muslimanske mahale.¹⁶⁵

Različiti odnos prema sefardskoj posebnosti, a identični odnos prema čovjeku

Iako ih je prosvjetiteljstvo u koje su oboje vjerovali dovelo do različitih zaključaka, Samokovliju do vjere u asimilaciju u jednu opću ljudsku zajednicu, a Bohoretu do pregalaštva na polju očuvanja specifične sefardske tradicije i kulture, oboje su humanisti, pacifisti i samim time antiratno opredijeljeni.

Toliko poznat po svojim pripovijetkama, nešto manje po člancima, Isak Samokovlija je pisao i pjesme. Turobni osjećaji, nostalgija, melankolija, zov za prošlim vremenima začinjen ratnim strahotama iz Prvoga svjetskog rata (u kojem je sudjelovao kao austrougarski vojnik), pokazuju jednu duboko angažiranu antiratnu Samokovlijinu crtu. Evo na koji način on kroz pjesmu progovara o ratu u pjesmi „Molitva dece u dečijem domu“:

¹⁶⁴ Već prije citirani dijelovi dijaloga iz jednočinke *Avia de ser /Bilo nekad/*, str. 8.

¹⁶⁵ Isak Samokovlija (1989): *Od proljeća do proljeća*, Sarajevo: Svjetlost, Veselin Masleša, str. 115.

O dobra noći, noći naših čežnja
Tišine tvoje drage nek večne budu.
Već davno je duboka naša težnja
Mir da poljubi našu grudu.

Mi deca smo – rođena tako jadna –
U vreme kad očevi biše tako daleko
Kada je rat – ta neman gadna
Tako nam mnogo srca saseko.

O dobra noći, o noći pobjede lepe.
Pobjedu pravde dobrih i divnih ljudi,
Nek u tebi večno skršene strasti strepe,
I dobri Bog nek uvek tako sudi.

Tela je naša nežna pčela glad da mrvi.
Hleba nam dajte! Ljubavi i vašeg starog sjaja!
Ta mi smo deca prolite vaše krvi
I želje vaših zadnjih oproštaja.¹⁶⁶

Bohoreta je pjesmama posvećivala veliku pažnju, a o istom problemu i na slični način progovara u pjesmi „Violetas“

¹⁶⁶ Isak Samokovlija (1989): *Pjesme, članci, pisma*. Sarajevo: Svjetlost, Veselin Masleša, str. 132.

Violetas

Del kampo besos violetas
Flores para perfumar
Treser anjo estamos ketas
Non nos vienen arankar.

Sopla ajre sopla mistral
Ijevamos todo el mal
Non nos dehes amorçadas
Muestras flores çkorvar
Non estovimos asoladas
Todos nos saviijan amar.

I onde estan los estjudantes
I sus rizas de plazer?
Non sentimos mas sus cantes
Non nos vienen arikužer.

Sopla ajre, sopla e t.c.

Akejos ke nos arankavan
Londje de nosotros estan
Los ke tan lindo nos kantavan
Nos abandonan i se van.

A kombatir i a morir
Madres non los ven mas venir
Non nos dehes asoladas
Muestras flores amorçar
Alas proksimas anjadas
Vos aspiramos kon la pas.

LAURA PAPO /Bohoreta/

Slika 22. tekst pjesme "Violetas" Laure Papo Bohorete, iz arhiva dr. Eliezera Pape.

/Ljubičice smo s polja
Mirisno smo cvijeće
Treću godinu mirujemo
Nitko nas ne dolazi brati.

Puši vjetre puši maestral
Nosimo svo zlo
Ne dopusti da uvenemo
Da se saviju naši cvjetovi
Nismo bile usamljene
Svi su nas znali voljeti.

A gdje su studentice
i njihovi radosni osmjesi?
Više ne čujemo njihovu pjesmu
Ne dolaze nas brati.

Puši vjetre puši maestral, itd.

Oni koji su nas brali
Daleko su sad od nas
Oni što su nam tako lijepo pjevali
Napuštaju nas i odlaze.

Ratovati i umrijeti
Majke ih više neće vidjeti
Ne ostavljajte nas same,
Da uvene naše cvijeće,
Tijekom sljedećih godina,
Čekamo vas s mirom.¹⁶⁷

Odnos prema narodnoj kulturi i tradiciji – liturgijska godina i obredi

Bohoreta

Bohoretina obitelj pokazuje veliku toleranciju prema raznim vjerama, poštuje tuđe običaje, svoje slavi kao i svi Sefardi u Sarajevu, ali ne daje tomu onoliku važnost koja bi se mogla očekivati u skromnoj i siromašnoj obrtničkoj obitelji. Od samoga početka tu je majka koja ne radi izvan kuće i odgaja djecu. Ta majka, Estera Levi, imala je drugačije poglede na svijet od

¹⁶⁷ Samuel Elazar (1987): *Jevrejsko-španjolski Romancero*, Sarajevo, str. 182.

svojih susjeda i rođaka: ona je podržavala školovanje svoje ženske djece, njezin glas je imao priličnu snagu u obitelji, i kćerima i sinovima ostavljala je izbor oko životnih partnera. Ne čudi, stoga, što su se jedino Bohoreta i njezin najmlađi brat Elias vjenčali s pripadnicima židovske vjere (brat Isak oženio se Hrvaticom, sestra Nina udala se za Srbina, sestra Klara udala se za Hrvata, a sestra Blanka za Srbina). Sreća je za njihovu majku bila važnija od vjeroispovijesti. To je početkom 20. stoljeća bila vrlo rijetka pojava u tradicionalno konzervativnoj sefardskoj bosanskoj zajednici. Dakle, religijski obredi u Bohoretinij obitelji bili su dio tradicije, pripadnosti židovskoj vjeri, ali nisu bili važniji čak ni od dječjih proslava rođendana¹⁶⁸.

U Bohoretinim djelima često svjedočimo prisutnosti obreda i običaja na narodnom jeziku, ali uz gotovo potpuno odsustvo hebrejskih elemenata. Čak ni predstavnici starije generacije nisu opterećeni vjerom, više se bave međuljudskim odnosima i kontrastom između starih i mladih, tradicije i modernizma. Nedjeljno sijelo u drami *Ožos mios* /Oči moje/ služi kao podloga za radnju. *Los aparežos de Hanuka* /Pripremanje za Hanuku/ šaljiva je jednočinka s pjevanjem. Hanuka je veseli blagdan, slavlje motivirano pobjedom Židova nad Grcima u 2. stoljeću prije naše ere. Naglasak je na komediji, veselju, pjevanju, igri, a ne na vjerskom blagdanu. Vjerski praznici služe Bohoretinim likovima da se odmore, relaksiraju, nešto nauče o svom narodu i običajima. Na nekim mjestima svetkovine se spominju više kao orijentir u vremenu, nego kao nešto „sveto“.

Treba opaziti da je u svojoj knjizi *Sefardska žena u Bosni*¹⁶⁹ temi vjerskih praznika posvetila tek desetak stranica. Naslov je sve samo ne vjerski: GODIŠNJI PRAZNICI ZIMSKE I LJETNE RAZONODE. Tu spominje Subotnju noć ili Avdal, Roš hodeš, Lag baomer, Selihot, Tešabeaf, Hanuku i Pesah. O važnosti vjerskoga obrazovanja u sefardskoj zajednici, uspoređujući Sefarde s Aškenazima, Bohoreta kaže sljedeće:

¹⁶⁸ Podaci o načinu života, opisi tih obiteljskih slavlja, na detaljan su način opisani u dvama romanima Gordane Kuić: *Miris kiše na Balkanu* i *Balada o Bohoreti*.

¹⁶⁹ Vidi 26 gore, str. 137-149.

Al revés de la Žudia askenazi. Akea save y kada secundo se alava, ke ea es instruida en žudio, adop, konese la ley „ich bin ein judischen gebildet“, me dizia a mi una vieža pokala žudia y me espiegava pasažes del Talmud nada menos ke un haham amaskil, y ea se ganava el pan enbutiendo aves.

Las nonas muestras se aravientavan solo y esto muy poko kon los dirašas y esto si el orador, haham era ombre de inteližensa pratika, prekurava ke su deraša sea klara!

...Ahuera de esto ke kontimos, avia una manera muy sympatika de se akclarar, asavjentar, y esto era kantando romanses y kontando konsežas. Las konsežas ke me son ami konesidas, o mežr dičo las ke kurseavan en las famijas muestras, no tienen nada de specifiko žudio ni sefardi. La mas parte de konsežas son de la proveniensa araba adaptada para el žudio. ...Duspues ay, o mežor dčo avia las romanses ke las alegrava y konsolava a las solas y entre gjente.

Suprotno je s aškenaskom Jevrejkom. Ona zna i svaki trenutak se hvali da je ona učena u jevrejstvu, služi se i tumači Zakon „ich bin ein judischen gebildet“. Ja sam učena Židovka, govorila mi je jedna stara poljska Jevrejka i objašnjava mi je odlomke iz Talmuda ništa slabije od jednog učenog hahama, a zarađivala je kruh šopajući perad.

Naše su se bake obrazovale jedino i to vrlo malo preko deraša – propovijedi i to ako je govornik, haham što je držao propovijed, bio čovjek praktične inteligencije koji se brinuo da njegova propovijed bude jasna.... Osim onog što smo ispričali, postojao je jedan vrlo dopadljiv način da se nauči, da se obrazuje, a taj se sastojao u pjevanju romanci i pričanju pripovjedaka. Priče koje su meni poznate ili bolje rečeno, one koje su kolale u našim porodicama, nemaju ništa posebno jevrejsko ili sefardsko. Najveći dio priča je arapskog porijekla, prilagođenih Jevreju... A zatim ima, ili bolje rečeno, bilo je romanci koje su radovale i tješile usamljene ili u zajednici.¹⁷⁰

Da rezimiramo: Bohoretin stav prema vjeri i vjerskim običajima svodio se na trenutak radosti, razonode, učenja i okupljanja obitelji. Njezini ciljevi su obrazovne prirode, ona nastoji ovaj svijet i ljude u njemu podučiti kako živjeti bolje nego prije, kako se uklopiti u moderno vrijeme, kako kvalitetnije provesti svoj život i svoje vrijeme, kako se odnositi prema drugima vježbajući toleranciju, strpljenje, uživajući u ljubavi i radosti koja je svuda oko nas, samo je treba potražiti. Žene su bile isključene iz vjerskoga života, nisu sudjelovale u obveznim javnim molitvama,

¹⁷⁰ Idem., str. 167-169.

nisu poznavale hebrejski jezik, tako da Bohoreta, kao velika pobornica narodne kulture, ne može dublje predstaviti vjerske aspekte te kulture, zbog toga što ih dublje nije niti poznavala.

Samokovlija

Ako za Lauru Papo Bohoretu kažemo da je do detalja opisivala običaje sefardskih Židova, njihova slavlja, radosti i tuge, ulazeći pri tom ženskim pismom u duše svojih likova, Samokovlija to radi na onaj surovi, šturi, muški način: tu nema puno romantike, Samokovlija nije sentimentalni pisac. Nije ni pisac koji ide u širinu. Ako Bohoreta ide u ekstenziju priče umetanjem romanci i pjesama, on čini potpuno suprotno: ide u dubinu. Radi transverzalne presjeke ljudskih duša. Njegovi su likovi obilježeni ili siromaštvom ili tjelesnim nedostacima ili starošću ili mentalnim patologijama. Njegovi likovi pripadaju jednom obilježenom sloju ljudi, ljudi iz prošlosti, siromašnih Židova u zaostaloj Bosni pod turskom upravom, pa poslije pod austrougarskom okupacijom. Slika koju Samokovlija prikazuje nije slika života bosanskih Židova između dva rata, aktualna slika iz vremena kad ju je stvarao. Ali, je li se bitno izmijenila slika Bosne s kraja 19. stoljeća i ona između dva rata? Sirotinja je sirotinja, bez obzira kada i gdje žive. Naglasak je na *kako* žive. Koncentrirajmo se ovdje nakratko na židovsku sirotinju, preciznije, sefardsku sirotinju u Bosni: zajedničko Samokovlijinim likovima je da su Sefardi, da su siromašni, samim time obespravljani i duboko frustrirani egzistencijalnim problemima u kojima su se našli. Ponekad okrutni jedni prema drugima¹⁷¹, ponekad solidarni¹⁷², uz pozadinu sefardske bijede i jada uskih sirotinjskih uličica u Kortižu.

Zajednički koeficijent Samokovlijinih pripovijetki, članaka i drama je religioznost, ali ne kao puko veselje u svetkovanju i slavljenju tradicionalnih vrijednosti kao kod Bohorete, već kao očajnički krik upomoć svih tih obespravljenih ljudi koji defiliraju Samokovlijinim djelom. Nema opisa ceremonija ni slavlja, samo se nabrajaju neke molitve (arvit, kiduš, kadiš, avdala), ali samo u kontekstima priče. Ono što bi moglo činiti specifičnost života Sefarda u Bosni Samokovlija prikazuje kratko, bez puno opisa, kao činjenično stanje. Ali, pretpostavimo da je Samokovlija prenosio neke dublje specifičnosti Sefarda, na mentalnoj razini, i njihove židovske duše.

¹⁷¹ Isak Samokovlija (1951.): *Plava Jevrejka*. Sarajevo: Svjetlost, rugaju se djevojčici samo zato što je plava.

¹⁷² Isak Samokovlija (1989.): *Solomonovo slovo*. Sarajevo: Svjetlost „Veselin Masleša“, majka Streja koja prijateljici Saruči pomaže dobiti njezino dijete .

Dvoje pisaca, oboje rođenih u Bosni (Bohoreta u Sarajevu, Samokovlija u Goraždu), vršnjaci (Bohoreta je rođena 1891., a Samokovlija 1889. godine), Sefardi... toliko različiti. Radi li se samo o distinkciji između muškoga i ženskoga rukopisa? Muškopisac Samokovlija ogoljuje realnost, skida je do neprepoznatljivosti, bijedu prikazuje u svjetlu slijepca koji ne vidi svjetlo dana. Spisateljica ženskom rukom opisuje te iste ljude, male ljude iz austrougarske, a prije turske provincije, ali toj istoj realnosti, tim istim ljudima daje nade u tu istu realnost, daje joj boju, s bijedom se obračunava pokušavajući promijeniti ustajale tradicionalne stavove o ženama koje ne rade i muškima koji su glave obitelji i neupitni autoriteti. Koji je od ta dva autora više doprinio mijenjanju mentalnih sklopova sefardskih Židova? I je li uopće što promijenjeno?

Samokovlija bi rekao:

Gospode, budi mi milostiv“ – govorilo je nešto u njoj, ali njene se usne nisu ni micale – toliko je bila umorna, umorna kao mnogi koji se bore za maličak sreće u životu, a sreća im izmiče sve dalje.¹⁷³

Bohoreta bi rekla:

Si se bive, kale sufrir	Ako se živi, treba patiti
Si no se sufri no es bivir	Ako se ne pati, to nije život
Si vienen dias de amargar,	Ako dođu teški dani,
El kante aze todo ulvidar!	Pjesmom će se sve zaboraviti! ¹⁷⁴

Uz tužnu činjenicu da tako malo ljudi danas govori židovsko-španjolski jezik te uz još tužniju činjenicu da su samo dva Bohoretina djela prevedena na hrvatski / bosanski jezik¹⁷⁵, Bohoreta na taj način nije uopće mogla konkurirati na širem jugoslavenskom jezičnom području, tako da se ne može uspoređivati sa Samokovlijinom popularnošću i čitanošću. Međutim, za proučavanje sefardskoga načina života njezino nam je djelo *Sefardska žena u Bosni* jako važno zato što s puno detalja opisuje sefardsku obitelj, hijerarhiju unutar nje, obrede, svetkovine, pa čak i higijenske i kulinarske navike i pravila. A u dramama nam opisuje tu istu, siromašnu

¹⁷³ Isak Samokovlija (1964): *Saručin dug*. Beograd: Srpski i hrvatski pisci XX. veka, str. 88-89.

¹⁷⁴ Vidi 17 gore, str. 90.

¹⁷⁵ *Sefardska žena u Bosni*, u prijevodu prof. dr. Muhameda Nezirovića te *Strpljenje para vrijedi*, u prijevodu prof. dr. Eliezera Pape.

sefardsku zajednicu, ali ne iz Samokovlijina muškoga, nego iz jednoga sasvim drugoga, ženskoga kuta gledišta, kuta toploga kao kućno ognjište, mirnoga i smirenoga kao majčin pogled. Samokovlija je opisivao, bez ikakve namjere mijenjanja bilo čega od onoga što je godinama gledao, pa poslije opisivao. Liječničkom terminologijom: Samokovlija je bio dobar dijagnostičar, Laura Papo Bohoreta nije samo postavljala dijagnoze, ona je pokušavala naći lijek za probleme i tegobe svoga naroda.

Bohoreta – Bohoreta

Nakon usporedbe Bohorete i Molierea pa Bohorete i Samokovlije, pokušat ću suprotstaviti Bohoretu samoj Bohoreti. Naime, Laura Papo Bohoreta napisala je jednočinku *La pasensia vale mučo* /Strpljenje para vrijedi/, folklornu sliku vremena prije austrougarske okupacije Bosne. To je bilo tursko doba, toliko kritizirano zbog izolacije od zapadnoga, naprednoga svijeta. Istovremeno, Sefardi neće zaboraviti da su ih isti ti Turci primili, prigrlili, nakon što su bezdušno istjerani sa svojih ognjišta, iz svoje domovine Španjolske. Dakle, radi se o vremenu prije „europeizacije“ Bosne.

Usporedit ću folklornu sliku, jednočinku *La pasensia vale mučo* /Strpljenje para vrijedi/ i običajnu dramu u tri čina *Ožos mios* /Oči moje/. U objema dramama pojavljuju se isti likovi. Bilo bi za očekivati da je prvo nastala jednočinka pa da se zatim ta jednostavna folklorna slika razvila u dramu sa svojim uvodom, zapletom i sretnim završetkom. Ali, Bohoreta je jednočinku napisala 1934. godine, a običajnu dramu 1931. godine. Opet je iznenadila svojom smjelošću i originalnošću.

U jednočinki *La pasensia vale mučo* /Strpljenje para vrijedi/ Bohoreta prikazuje obitelj jorgandžije Judačija Amara, dobrohotnoga, pomirljivoga oca familije, tipičnoga Bohoretina „ljubimca“, odnosno, kako bismo danas rekli „osviještenoga muškarca“. Kompletna se radnja odvija u Judačijevoj kući, počinje ispraćajem subote i pjevanjem himne kojom si svi ukućani žele dobar tjedan koji dolazi, bolji od prošloga. Judačijeva žena Grasja nešto je konzervativnija od svoga supruga i tu se kroz pošalice i vedro raspoloženje prikazuje jedna tipična sefardska obitelj u tursko doba, ne bogata, ali niti siromašna. Judačina i Grasjina djeca: kćeri Alegre, Perla i Amada, te sin Presjado, mladi su i nestrpljivi, veseli. Kad god se razvije neka rasprava, tu je pjesma koja će premostiti svaki nesporazum ili neslaganje. Sin Presjado pokazuje svoju nestašnost na način da se pravi mrtav, uzruja sve članove obitelji koji su, razumije se, ljuti na

njega kad shvate prijevaru. Presjado obećaje da će biti dobar. Majka Grasja je ljuta, ona je primjer žene koja lako popušta svojem raspoloženju, nema strpljenja za svoju djecu, iako ih voli, često se na njih ljuti:

Vidiš, vidiš ludila! Neka mi Bog da strpljenja! Strpljenja!¹⁷⁶

Djevojke joj odgovaraju pjesmom:

La pasensia vale mučo, el Dio ke mo la de!

/Strpljenje para vrijedi, neka nam ga da Bog!/¹⁷⁷

Otac Judači, koji obožava svoju djecu i prema njima ima puno više strpljenja od Grasje, sretan je i kaže kako je:

...ovo ispraćaj Subote kako Bog zapovijeda. Bogat nisam, ko što znate, ali kad mi fižikjas pjevaju – ne bih se mijenjao ni sa najvećim gazdom u gradu. Žive mi bile fižikjas! Sutra će im otac donijeti i ptičjeg mlijeka ako treba.¹⁷⁸

Grasja pokušava uvesti reda, ali uz previše prigovaranja i ljutnje. Presjado želi da mu sestre pjevaju ljubavnu pjesmu, ona želi neku pobožnu. Stalno se jada:

Teško meni što ste me baš vi zapali. E, jes me zapo pseći život!¹⁷⁹

Nakon što Presjadu nespretno padne slatko iz ruku, Grasja je još bjesnija:

To su vragovi – a ne djeca! Načisto ćete me izludit! Sad me prošla volja i za komšinicama i za svim! Nije mi pisano! Nije mi suđeno! Sotone sotonske, što li vas rodih...

Ali, kao što to već biva kod Bohorete, na ljutnju je odgovor pjesma:

Madre mia loke mos pario!

Muču la keremos, mo las guarde el Dio!

/Majko naša što nas rodi!

Mnogo je volimo, neka nam je Bog poživi!/¹⁸⁰

¹⁷⁶ Vidi 139 gore, str. 4.

¹⁷⁷ Idem., str. 4.

¹⁷⁸ Idem., str. 5.

¹⁷⁹ Idem., str. 7.

¹⁸⁰ Idem., str. 11.

Svi su sretni, pjeva se i pleše. Uz razgovore o običajima, oblačenju, djevojkama koje previše vremena posvećuju svome izgledu te uz diskusije na tu temu:

Grasja: Sano lo vea! Hahahe!
I onde esta tija Formoza?

Tijo Merkado: No me demandes mi fiža! Ja aj dos oras ke se estan vistiendo!

Grasja: Zdrav bio! Hahahe! A gdje je teta Formoza?

Tijo Merkado: Ne pitaj me, kćeri moja! Već se dva sata oblače!¹⁸³

U *Ožos mios*, kao i u *Avia de ser*, majka raspravlja s kćerima o mladićima, udaji, udvaranju. I u ovoj drami kćeri su vrlo liberalne. Ne zaboravimo da se radnja odvija nešto prije austrougarske okupacije Bosne 1878. godine. Interesantno je da Bohoreta, u osvit Hitlerova ludila, opisuje stanje prije okupacije Bosne, predviđajući krvave sukobe:

Tiju Merkado: He, aj algo di nuevo por el čarši? Sientes tu algo Judači? Tu Avramo, ja sos al-de las muevas?

Avramo: Bozes aj muj milagrosas. Dizen ke al karpas no va fazer muča vida aki tiene ke se aboltar reinado. Dizen ke aki va vinir el čapejo. I ke aji en Berlin se aduntaron todos los viendos y el Sultan, i ki las kavesaras toparon de minasip de dar la Bosna al Švabo.

Judači: Negro de mi! Mira buena đente ke este aboltamiento no pasa sin sangres. El tugar guerero huerte, el no va dar ni un palmo de tiera sin ke ajga kavesas kortadas! El armarse fin la loka! Bendičo ke riža rižos buenos!

Tiju Merkado: Ej, ima li što novo u čaršiji? Judači, da li si nešto čuo? A ti, Avramo, imaš li novosti?

Avramo: Ima čudnih glasina. Kažu da tu više neće biti dugo carstva, uspostaviti će se kraljevstvo. Kažu da će nam doći šeširi. I da su se tamo u Berlinu sastali Sultan i Bečani, i da su se dogovorili da će Bosnu dati Švabi.

Judači: Jadan ja! Vidite, dobri ljudi, takve promjene se prolaze bez krvi. Turčin je snažan ratnik, on neće dati ni pedalj zemlje bez odrubljenih glava. On će se naoružati kao lud! Neka Blagoslovljeni moli dobre molitve!¹⁸⁴

¹⁸³ Vidi 155 gore.

¹⁸⁴ Idem.

Unatoč takvoj neizvjesnoj budućnosti, svaki se razgovor, diskusija, sitne svađe, rješavaju se pjesmom. Kako se uskoro slavi vjenčanje Presjada i Amade, na kraju se pjevaju prigodne pjesme:

Spoza la blanka njinja, Kon un mansevo de estas Kazamientos del Dio son Gozen y logren kuantos son.	Udaje se bijela djeva, Za jednog od ovih mladića Vjenčanja su od Boga Uživajte i veselite se svi.
Oj spoza la njinja blanka Kon un mansevo de esta kaza Ke stan al deredor gozen y Baile logren kuantos son.	Danas se udaje bijela djeva Za mladića iz ove kuće Oni koji su ovdje u blizini Nek' uživaju i plešu svi. ¹⁸⁵

Autokorespondencija

Radnja ovih dviju drama odvija se u isto vrijeme, u tursko doba prije austrougarske okupacije. Odvija se i u istoj obitelji, jorgandžije Judačija. Na isti se način obitelj ponaša i u jednočinki i u drami u tri čina. Razlika je što se u jednočinki *Avia de ser* kompletna radnja odvija u Judačijevu domu u istome danu. Postoji radnja, ali ona je ovdje samo okvir opisu jednoga vremena koje je nestalo. U *Ožos mios* postoji zaplet, neizvjesnost, strah za Presjadov vid, ali uz sretan završetak, razumije se.

Kakvu poruku šalje Bohoreta sama sebi iz drame u dramu? Prvenstveno poručuje da je vrijeme pod turskom vlašću prošlost, ali da u budućnosti vreba nešto gore i sumornije od turske vladavine. (Dramu *Ožos mios* piše godinu prije nego što Hitler sa svojom nacističkom strankom osvaja izbore, *Avia de ser* dvije godine poslije njegova preuzimanja vlasti.)

Također poručuje sama sebi da uvijek, ali baš uvijek, treba živjeti u sadašnjosti – ne u prošlosti pod turskom vladavinom, niti u budućnosti koja je u potpunosti neizvjesna: živi se tu i sada! Veliki gurui današnjice: Huxley, Coelho, Chopra, Tolle, pa i naš Gruden, svi oni će ponavljati Bohoretine poruke: nijedan problem nećeš riješiti kukanjem, plakanjem, ni vikanjem, stoga što god da se dogodi, pjevaj, sviraj, pleši. Iskoristi današnji dan!

Postavlja se pitanje koji je razlog što je tri godine nakon običajne drame napisala kratku folklornu sliku. Je li ju na to nagnalo sve veće nerazumijevanje židovsko-španjolskog jezika, je li drama u tri čina postala publici preduga za praćenje zbog neznanja jezika?

¹⁸⁵ Tu prigodnu pjesmu Bohoreta stavlja na sam kraj drame.

Ili je posrijedi neka vrsta nadopune već postojeće drame? Smatram da je to najbliže rješenju problema autokorespondencije u tim dvjema Bohoretinim dramama. Autokorespondencije koja privlači svojom jednostavnošću, a kroz tu jednostavnost nam se otkrivaju vrlo duboka promišljanja svijeta koji ju je okruživao, u kojemu je Bohoreta živjela i stvarala.

Folklorocentrizam kroz didaktički aspekt u djelima Laure Papo Bohorete

Izraz „folklorocentrizam“¹⁸⁶ karakterizira gotovo kompletni Bohoretin opus. Od romanci do folklornih slika, od folklornih slika do folklorne drame, od folklorne drame do socijalnih drama, posvuda se provlači zajednički nazivnik: folklor. Bohoreta nije pisala drame kako bi zabavila publiku, humor u njezinim dramama nije sam sebi svrhom, on ima isključivo didaktičku ulogu: podučiti mlade o tradiciji i folklornim običajima sefardskoga naroda u Bosni. Ona nije imala literarne pretenzije, kao što i napominje u već citiranome uvodu *Sefardske žene u Bosni*:¹⁸⁷

Ne govori ona ovdje samo o svome radu: daje do znanja da skuplja ono što drugi omalovažavaju, bacaju, a ona to s ljubavlju i poštovanjem otima zaboravu. Druga stvar koju nam želi priopćiti jest da drugi narodi čuvaju svoje narodno blago, poštuju tradiciju i svoj folklor, a njezini zemljaci to ne cijene.

Zatim, što je također bitno za didaktičnost njezina opusa jest rečenica da će se izražavati narodnim govorom kako bi je razumio najveći dio javnosti. Tu postoji ipak moment dileme, stoga što najveći dio javnosti ipak 1931. godine, kad je nastalo njezino djelo *Sefardska žena u Bosni*, govori bosanski, a ne židovsko-španjolski, ali s obzirom da se radi o nastojanju da se ne baci u zaborav folklor jednoga naroda, isto tako želi sačuvati i njegov jezik.

¹⁸⁶ Riječ „folklorocentrizam“ čula sam prvi put na snimljenom predavanju dr. Eliezera Pape: “La edukasion tradisionala de la mujer sefaradi”, objavljenom na youtubeu dana 1. 11. 2013. godine.

¹⁸⁷ Vidi str. 96

Bohoreta je aktivno djelovala u primjeni svoje didaktičke misije. Na Večerima sefardskog folklora davale su se njezine folklorne slike i drame. Interesantno je da je uvodnu riječ na Večeri sefardskog folklora, održanoj 22. 3. 1930. godine, gdje je prikazana folklorna slika Laure Papo Bohrete *Avia de ser* /Bilo nekad/, dr. Kalmi Baruh održao na srpskom jeziku.

JEVREJSKI KLUB U SARAJEVU

priređuje
u subotu 22. o. mj.

Veče sefardskog folklora

1. Uvodnu riječ govori g. prof. Kalmi Baruh na srpskom jeziku.

2. **Spanske romance:**
a) Camini por altas torres
b) Mirame con gracia
pjeva gđica Hani Montilla

3. **Avia de ser**
Escena de la vida de un tiempo con romansas
sastavila i glazbu priredila gđa **Laura Papo (Bohoreta)**

O S O B E :

La madre g. Šalom Daniti	El padre g. Buki Demajo
Rehuka } sa gđica Merjama Papo-Sason	Lijačo g. Sumbul Levi
Saika } izas gđica Hani Montilla	

Početak tačno u 8¹/₂ sati na veče.

Od čistog dobitka namijenjeno je 0% kult. — prosvjet. društvu „Benevolencija“.

Ulaznica: Dobrovoljni prilog.

Slika 23. Oglas za Veče sefardskog folklora, *Jevrejski glas* broj 12 od 21. 3. 1930. godine. Izvor: *Jevrejski glas* broj 12 od 21. 3. 1930. godine – Jevrejski istorijski muzej u Beogradu.

U sljedećem broju *Jevrejskoga glasa* Benjamin Pinto¹⁸⁸ daje osvrt čitave večeri, od komentara o sve manjoj upotrebu židovsko-španjolskog jezika, do konstatacije o jenjavanju sefardskoga folklora:

¹⁸⁸ Potpisan kraticama „be. p.“

Mi, zaista, imamo samo romance, izreke, poslovice i malen broj pripovjedaka, i ništa više; ni historičara, ni istraživača naše narodne kulture i prošlosti, ni umjetničkih kulturnih stvaranja, iako sva ova sirova građa, bogata i specifički naša, pomalo gubi od svoje životnosti i autentičnosti. Mi bismo ih hitno trebali, da bi oni sačuvali od konačne propasti jednu cvijetnu i lijepu kulturnu baštu. A mi ih pomalo i dobivamo, istina u malom broju, ali oni su relativno visokih kvaliteta. Te večeri su nam se, u prikazivanju sefardskog folklora, predstavili, ponovno, g. Dr. Kalmi Baruh, svojim istraživačkim radom, i gđa Laura Papo, svojim stvaralačkim umjetničkim nastojanjima. Ove dvije ličnosti, svaka na svom polju, predstavljaju, bez sumnje, za sarajevsko sefardstvo značajne pojave, a njihovi radovi kulturne vrednote....

...“Avia de ser“ je jedna slika, jedna scena, neću reći ajnakter, jer bi onda ta stvar spadala u dramsku literaturu. Ali ovaj rad gđe Papo, iako je literaran, ne spada u literaturu, već u zornu folkloristiku....

...I sama ta scena mogla bi da nadomjesti svaku riječ o folkloru, svaku interpretaciju naših pripovjedaka i pjesama i svako dočaravanje naše prošlosti, jer ona sadrži sve ovo zajedno...

...“Avia de ser“ je, zaista, jedna lijepa i uspjeta revija našeg folklora: tu imamo jezik, poslovice, izreke, romancu, pripovijetke i igru, ali i fotografski prikaz našeg patrijarhalnog života koji pomalo blijedi....¹⁸⁹

Izvandrednom komentaru Benjamina Pinte dodat ću da će upravo taj „patrijarhalni život koji pomalo blijedi“, Bohoreti biti najveći izazov, ne samo u folklornoj slici *Avia de ser*, u kojoj s podsmijehom govori o neznanju kćeri Rahelike¹⁹⁰ i njezine majke¹⁹¹, nego i u svim svojim djelima: pričama, jednočinkama, socijalnim i folklornim dramama, u kojima stalno naglašava kako žene trebaju raditi, obrazovati se i uključivati se u kulturni i aktivni društveni život zajednice.

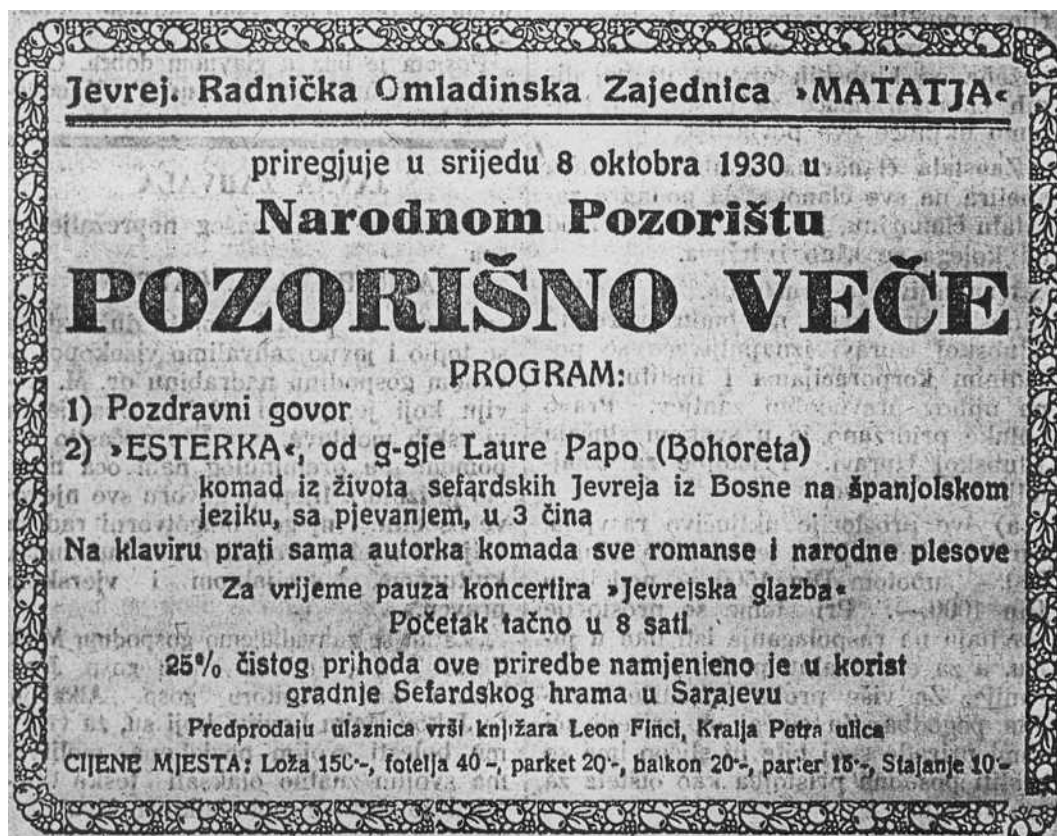
Bohoreta nije marila toliko za sadržaj, njezina misija bila je uvesti što više karakterističnih folklornih sefardskih elemenata u svoje kazališne komade. Tako je, na primjer, *Esterka*, socijalna drama u tri čina, trajala skoro pet sati. U njoj se izmjenjuju romance, narodne pjesme,

¹⁸⁹ Veče sefardskog folklora, *Jevrejski glas* broj 13 od 28. 3. 1930. godine, str. 3-4.

¹⁹⁰ Ona ne zna je li Aragon životinja, voće ili čovjek, str. 12 prijepisa rukopisa.

¹⁹¹ Majka veli: „Prema romanski čini se da je to grad“, str. 12 prijepisa rukopisa.

plesovi i zdravice. Bohoreta je sama komponirala glazbu za pjesme i tijekom drame sve romances i pjesme pratila na glasoviru¹⁹².

Slika 24. Oglas za Pozorišno veče, *Jevrejski glas* broj 39 od 3. 10. 1930. godine.
Izvor: *Jevrejski glas* broj 39 od 3. 10. 1930. godine – Jevrejski istorijski muzej u Beogradu.

Uopće je nije zanimalo trajanje drame, važne su joj bile dvije stvari: prvo, da još jednom razbije stereotip o nemoćnoj sefardskoj pasivnoj ženi koja ništa ne može mijenjati, ni na što utjecati, koja se bavi isključivo kućnim poslovima i sluša svoga muža. Taj stereotip je možda postojao u prošlosti, ali u tadašnje vrijeme ona se svim snagama trudi da ga razbije. Drugi, Bohoreti važan element, jest upoznavanje mladih ljudi sa sefardskom tradicijom, romancama, narodnim pjesmama, poslovicama i općenito sa svime što je povezano sa sefardskim folklorom. „Folklorocentričnost“ u pravom smislu te riječi.

¹⁹² Židovska radnička omladinska zajednica *Matatja*, koja je izvodila Bohoretine drame, u *Jevrejskom glasu* broj 39, od 3. 10. 1930. godine dala je oglas u kojem najavljuje Pozorišno veče u Narodnom pozorištu u Sarajevu. Navodi se i humanitarni karakter priredbe, 25 % prihoda namijenjeno je gradnji Sefardskoga hrama u Sarajevu.

U svojoj prosvjetiteljskoj namjeri Bohoreta je bila toliko samozatajna da je ostala gotovo anonimna. O tome piše veliki poznavatelj sefardske kulture Ešref Čampara, u dijelu teksta citirajući u svome tekstu i Kalmija Baruha¹⁹³:

Jednom prilikom rekao je Dr. Kalmi Baruh: „Vidite, osim mene i još dvojice-trojice njezinih prijatelja, možda niko ne zna da je to ona pisala i ako su to mnogi čitali i gledali“ /J. Glas od 11. IV. 1930./ I zaista, naša autorka je ostala, može se reći anonimna, kao što ostaju anonimni svi oni pisci koji žive i osjećaju s narodom i za narod. Njezina ličnost je u čitavom njenom djelu potisnuta u drugi plan, ona je koncentrisala svu svoju pažnju i ljubav na one svoje junake koje nam prikazuje. Ona je svo svoje znanje i iskustvo, kao i sposobnosti upotrijebila u radu za dobrobit svoga naroda i sredine u kojoj je živila. Kakvo čudo onda što u ondašnjoj štampi čitamo zahvalnice Matatje vrloj gospodji, što u prikazima nailazimo na riječi hvale i toplog odobravanja. Jezik gdje Laure Papo je prostonarodan, čist, lak, obiluje mnogim izrekama, poslovicama i izrazima koji se, na žalost, pomalo gube, a u kojima se odražava naš duševni život. Njena rečenica je kratka, primitivna kao i svijet koji obradjuje. Njeni su opisi slikoviti i dodiruju često prirodu i njene krasote, koje je naša žena odista, i poznavala¹⁹⁴

Laura Papo Bohoreta dobro je znala što radi: njezin stil, jezik, umetanje romanci i pjesama, sve je bilo u službi prosvjećivanja, podučavanja i skupljanja onih mrvica o kojima je govorila u uvodu svoje monografije *Sefardska žena u Bosni*. Morala se prilagođavati publici koja većim dijelom nije obrazovana i koja pomalo zaboravlja i jezik i sefardske običaje.

Nakon povratka obitelji Levi iz Istanbula u kojem je provela osam godina, u Bohoreti (tada se još zove Laura Levi) se javlja želja za prenošenjem svih onih znanja koja je u francuskoj školi u Istanbulu stekla, svega što je naučila, saznala i pročitala. Bohoreta funkcionira kao kulturni posrednik između istoka i zapada: na židovsko-španjolski jezik prevodi francusku komediju Mme de Girardin *La joie fait peur /La alegria espanta/*. Na taj način prenosi optimizam autorice, životno veselje u djelu opisanih mladih djevojaka, a kroz izbor prijevoda iskazuje i svoje stavove: imperativ da djevojke same odlučuju o izboru svojega partnera, da budu samosvjesne i otvorene prema novom vremenu. 1910. godine, s 19 godina, Bohoreta prevodi i

¹⁹³Vidi 9 gore.

¹⁹⁴ Vidi 12 gore, str. 13.

adaptira roman Julesa Vernea. Pretvara poprilično opširni roman od preko 500 stranica u kratku, lako čitljivu (i gledljivu) dramu. Dakle, mlada Bohoreta još nema snage pisati o Sefardima, njihovom načinu života, problemima i životnim situacijama u kojima se slijedom okolnosti nalaze. Ona ne piše o Sefardima, već piše Sefardima, obraća im se kroz prijevode francuskih autora na jezik od kojega ta njezina sefardska zajednica polako odustaje. Mislim da je folklorocentrizam u njoj sazrijevao tijekom godina provedenih u Istanbulu. Radi se o izvanrednoj zrelosti mlade djevojke koja traži načina kako bi svojoj maloj zajednici pomogla da iz zaborava otrgne jednu folklornu ostavštinu u punom smislu te riječi, uz jezik koji se već pred sto godina pomalo gasio.

Velika prosvjetiteljica, folklorocentrična Bohoreta.

Adaptacije i prijevodi

Prijevod i adaptacija drame Mme de Girardin *La joie fait peur: La alegria espanta* /Veselje plaši/

Delphine Gay, (1804. – 1855.), kći je poznate francuske spisateljice Sophie Gay koja je svojoj kćeri usadila ljubav prema književnosti, duhovnosti i kazalištu. Već s 15 godina piše članke u tada cijenjenom časopisu „Muse Française“ u kojem je surađivao Victor Hugo¹⁹⁵, piše pjesme, Lamartine je zove „desetom muzom“¹⁹⁶. 1831. godine udaje se za poznatog novinara Emilea de Girardina i mijenja ime u Mme Emile de Girardin. Kazalište ju je privlačilo kao i njezinu majku: za sobom je ostavila bogat kazališni opus: *Lady Tartuffe*, komedija u pet činova, u prozi; *C'est la faute du mari*, komedija jednočinka, u prozi; *La Joie fait peur*, komedija jednočinka, u prozi; *Le Chapeau d'un horloger*, komedija jednočinka, u prozi; *L'école des journalistes*, komedija u pet činova, u stihu; *Judith*, tragedija u tri čina, u stihu. Mme Emile de Girardin pisala je i romane (najčitaniji njezin roman je *La Canne de M. de Balzac*)¹⁹⁷ te zbirke pjesama. Njezina komedija *La joie fait peur* premijerno je prikazana 25. veljače 1854. godine u kazalištu Théâtre Français u Parizu. Te, 1854. godine, upravo je to bilo najposjećenije kazališno djelo. Inspirirana istinitim događajem, smrću njezina prijatelja, časnika Adriena de Lesserta¹⁹⁸, Delphine se ne želi pomiriti s istinom i piše komediju u kojoj mornarički oficir biva ranjen u borbi s divljacima i ostavljen da umre. Jedan od divljaka uzima njegovu odjeću te nakon toga pogine, a kad ga pronađu u Adrienovoj uniformi smatraju da se radi o njemu. Njegova majka, sestra, zaručnica i prijatelji doznaju tužnu vijest i tuguju za njim. Međutim, Adrien nije poginuo, vraća se kući. Najprije se javlja prijatelju, zatim sestri, pa zaručnici, ali se nitko ne usudi o njegovom dolasku obavijestiti jadnu majku, slabu, bolesnu i tužnu, bojeći se da će je to dotući. Svi je nastoje postupno pripremiti na takvu divnu vijest da joj sin nije poginuo i da se već nalazi u kući. Stoga i prikladnost naslova komedije *La Joie fait peur /Veselje plaši*, odnosno u Bohoretinu prijevodu *La alegria espanta*.

¹⁹⁵ De Girardin, Mme Emile de (2010): *La joie fait peur*. Collection populaire illustrée du Théâtre Français. Paris: Librairie Gedalge&Cie, digitalizirano izdanje knjige: Sveučilište u Ottawi, <http://www.archive.org/details/lajoiefaitpeu00gira>, str. 13.

¹⁹⁶ Idem, str. 14.

¹⁹⁷ Idem, str. 29.

¹⁹⁸ Idem, str 55.

Paralelno uz dramu oko Adrienova dolaska i pripreme njegove majke za tu veselu vijest, odvija se ljubavna drama: Octave, Adrienov prijatelj tješi njegovu zaručnicu Mathilde ne kazavši joj da joj je zaručnik živ. Ona odbija njegovo „rame za plakanje“. Tu promatramo dirljivu scenu majke koja kroz Octaveovu tugu, znajući za njegovu naklonost prema Adrienovoj zaručnici, pogađa da bi joj sin mogao biti živ. Umijećem vrsne književnice Delphine opisuje seriju nemira, nade, sumnji i želja kroz koje prolazi Adrienova majka.

Na kraju sve dobro završi: majka ne umire od sreće, nego kaže:

Rassurez-vous...vous le voyez bien, mes enfants, on ne meurt pas de joie!
/Ne brinite...dobro znate, djeco moja, ne umire se od veselja!¹⁹⁹/

Bohoreta istom rečenicom završava svoj prijevod s francuskoga na židovsko-španjolski:

No voš espantes, vosotros ja veš muj bueno, mis ižos, que no mo murimos de alegria!²⁰⁰

¹⁹⁹ Idem, str. 131.

²⁰⁰ Papo Bohoreta, Laura (1907), stranica 74 originalnoga rukopisa.

La alegría espanta.

Comedia en 2 actos de Mme Emile de
Gicardin

Personajes:

Adriano: hijo de Mme des Aubiers.

26. Mai 1907

Noël: viejo mozo.

Petare: amigo de Adriano

Blanche: hija de Mme des Aubiers

Mathilda de Pierrevale.

La scena se pasa a los Kontornos del
Havre.

Un chico salon. al fondo una puerta de 2 abie-
rturas. de cada lado de la puerta un kana-
pe. al Kanton derecho una ventana de balkon
con largos Kares. alado de la ventana una me-
za para desinar. Delantre de la scena una
sija longa i un pouff sija cikat

St. de 67 m 57 m 28 p 57.

Slika 25. Prva stranica rukopisa komedije *La alegría espanta*. Izvor: arhiv dr. Eliezera Pape.

Laura Papo Bohoreta i Mme Emile de Girardin – razlike i podudarnosti u biografiji i opusu dviju književnica

Jedna rođena u zabačenoj provinciji, druga u Parizu; jedna kći siromašnoga obrtnika, druga poznate književnice; jedna slavna i izvođena u najprestižnijim kazalištima toga doba, druga poznata jedino najužem krugu svojih sugrađana i sarajevskih intelektualaca. I napokon: jedna umire sama, ni grob joj nije označen, a druga poput zvijezde, s najvećim počastima.

Ipak, analizom opusa i života obiju književnica, uočavaju se sličnosti. Obje počinju pisati vrlo rano: sa šesnaest godina. 1907. godine Bohoreta završava prijevod *La alegria espanta* /Veselje plaši/, iste godine piše i dramu *Adela i Eduardo*²⁰¹. Svoju prvu dramu *Elvira*, napisala je na francuskom jeziku 1908. godine, 1910. godine piše adaptaciju romana Julesa Vernea *Las kripturas del capitan Grant* /Djeca kapetana Granta/. S obzirom da je rođena 1891. godine, sva spomenuta djela napisala je prije dvadesetoga rođendana, uz to radeći, rješavajući egzistencijalne probleme svoje obitelji i sebe. Mme Emile de Girardin sigurno nije imala takvih egzistencijalnih problema, mogla se u miru svoga salona koncentrirati na ono što je voljela: pisanje. Mme de Girardin u svom kazališnom opusu ima i tragedije, dok se to kod Bohorete ne može pronaći. Vjera u ljude, u bolju budućnost, u sretnije snove krasit će cjelokupni Bohoretin kazališni opus pa čak i novootkrivenu socijalnu dramu *Escariño* /Žudnja/. Iako pred Drugi svjetski rat²⁰², u teškoj situaciji, Laura pronalazi optimizam i prenosi ga gledateljima (čitateljima)²⁰³. U potpunosti je okrenuta dobrom i pozitivnom u svakom čovjeku i u svakoj situaciji. Citirat ću rečenicu iz njezine novootkrivene drame *Escariño* /Žudnja/:

Zumbul: No pienses mučo mi fizikja – oj esta buen tiempo, aj sol, te tuvo saver el komo amigo el Dio es grande – Agora tienes tu alma jena mira kaja prekura de mirar kozas buenas, lindas....	Zumbul: Nemoj puno razmišljati, kćeri moja – danas je lijepo vrijeme, sunčano je, moraš znati kako je naš prijatelj Bog velik – danas je tvoja duša puna, vidi, šuti, pokušaj gledati dobre stvari, lijepe... ²⁰⁴
---	---

²⁰¹ Djelo je u novopronađenom originalnom rukopisu, ali nedostaju neke stranice, a neke su djelomično nečitljive, stoga ga je teško transliterirati.

²⁰² 1936., odnosno 1937. godine

²⁰³ Nisam našla podatak o izvođenju ove drame u 3 čina, a s obzirom da nije izdana, nije je mogao pročitati broj čitatelja veći od članova njezine obitelji i prijatelja.

²⁰⁴ Str. 16 rukopisa Bohoretine drame *Escariño*.

Prijevod i adaptacija romana Julesa Vernea *Les enfants du capitaine Grant: Las kriaturas del capitan Grant /Djeca kapetana Granta/*

Slika 26. Jules Verne, fotograf: Félix Nadar. Izvor: internet.

Fasciniran najnovijim znanstvenim otkrićima, istraživanjima, putovanjima brodom u daleke zemlje, zovu ga ocem i osnivačem žanra znanstvene fantastike, iako je on sam bio uvjeren kako će se jednoga dana sve njegove ideje i maštanja i ostvariti. Vizionar. Još 1863. godine piše roman *Pariz u 20. stoljeću* u kojem predviđa izradu kompjutera, kalkulatora, interneta, ali njegov nakladnik ne želi ga objaviti jer ga smatra previše pesimističnim. Roman je ipak objavljen, ali tek 1994. godine, nakon što ga je pronašao njegov praunuk.²⁰⁵

Put u središte zemlje, Put na mjesec, 20000 milja pod morem, Put oko svijeta u 80 dana, Tajanstveni otok, Pet tjedana u balonu, samo su neki od njegovih svjetski poznatih romana iz serije *Čudesna putovanja /Voyages extraordinaires/* koji uključuju ukupno 62 romana i 18 novela. Iza Agathe Christie Verne je najprevođeniji autor na svijetu²⁰⁶. Iako Verne nikada nije bio u Pazinu, ni u Istri, interesantan je podatak kako se radnja njegova romana *Mathias Sandorf* odvija u Pazinskoj jami u Istri²⁰⁷. Čuven po svojim avanturističkim romanima, manje je poznato

²⁰⁵ Ivić, Nenad (2009): *Napulj i druga imaginarna mjesta*, Zagreb: Biblioteka Gordogan, Mala edicija, svezak 2.

²⁰⁶ Prema podacima Index translationum.

²⁰⁷ Žilić, Darija (2004): „SF PRIDE“, *Zarez VI* od 15. srpnja 2004., str.134-135.

da je Jules Verne svoju literarnu karijeru započeo pisanjem kazališnih komada. Prvu komediju, jednočinku *Les Pailles rompues* napisao je s 22 godine, 1850. godine. Poslije toga pisao je libreta za komične opere. 1861. godine napisao je komediju u tri čina *Onze jours de songe*. Kad je počeo pisati romane, više se nije vraćao pisanju kazališnih komada.

Iz romana u dramu

Laura Papo Bohoreta, živeći u svijetu knjiga koje su joj bile dostupne u francuskoj školi u Istanbulu, kao što je čitala Molièrea susrela se i s Verneovim romanima, ali i s njegovim ranim radovima. S obzirom da je adaptaciju i prijevod Verneova romana *Djeca kapetana Granta* /*Las kriaturas del Capitan Grant*/ napisala s 19 godina, u vrijeme dok se još nije ni počela ozbiljnije baviti skupljanjem romanci ni očuvanjem sefardskoga folkloru, pretpostavljam kako joj je ideja bila razonoda, odnosno želja da se malo poigra romanom i iz njega učini dramu. Čak i u vrijeme kad nije pisala za konkretnu glumačku družinu²⁰⁸, mnogo godina prije nego što je počela objavljivati svoje prve radove, mlada Bohoreta ipak preferira dramu. Ona ne pretvara francuski roman u židovsko-španjolski roman, nego francuski roman pretvara u židovsko-španjolsku dramu. U tome je u potpunosti uspjela. Dr. Eliezer Papo fotografirao je stranice rukopisa iz bilježnice u posjedu Drite Tutunović²⁰⁹, međutim dostupne su samo fotografije jednoga dijela prijevoda i adaptacije. Nadam se da će se i drugi dio pronaći te će se tek tada moći napraviti sveobuhvatna analiza djela. Roman od 575 stranica Bohoreta je pretvorila u dramu s elementima komike, transkribiranu na ukupno 24 stranice (u originalnom rukopisu radi se o 88 stranica). Naslov je preveden doslovno i to je jedino u potpunosti zajedničko Verneovom romanu i Bohoretinoj drami. Likovi, radnja, slijed događaja imaju zajedničkih elemenata, ali odstupanja su tolika da se ovdje može govoriti jedino o adaptaciji. Kao najznačajniju razliku navest ću broj Grantove djece: dok u romanu kapetan Grant ima dvoje djece koja s lordom Glenarvanom kreću u potragu za svojim ocem, Bohoreta je u drami Grantu pridodala još jedno dijete: starijega sina Jamesa koji je otputovao i nestao zajedno s ocem. Zatim, Laura Papo kroz čitavo putovanje s velikom dozom humora opisuje simpatičnu netrpeljivost između Arabelle Glenarvan, lordove tete kojoj se udvara učeni Francuz Paganel, dok se u Verneovom romanu Arabella pojavljuje tek na predzadnjoj stranici – od njih 575. Arabella nije Glenarvanova teta

²⁰⁸ *La Matatja*

²⁰⁹ Njoj je Bohoretina obitelj ustupila dio pronađenih rukopisa.

nego rođakinja majora Mac Nabbsa²¹⁰ i nije uopće putovala s njima u potrazi za kapetanom Grantom, nego su se upoznali nakon što se grupa moreplovaca i istraživača vratila u Škotsku i postala slavna. Kod Vernea nije Paganel taj koji se udvara Arabelli, nego obratno: Paganel je zbunjen, a Arabella mu nudi svoju ruku. Mornar Mulrady postaje Mulray, kuhar Olbinett postaje Bob.

Radnja se u najvažnijim elementima romana i drame poklapa, ali ide drugim slijedom: u romanu su mornari broda Duncan i njegov kapetan, lord Glenarvan, ulovili morskoga psa i, po mornarskom običaju, rasporili mu utrobu. U njoj su našli bocu s prilično uništenom pisanom porukom kapetana Granta o brodolomu koji je doživio na brodu Britannia zajedno sa svojim mornarima te nakon što su je dešifrirali (mislili da su je dešifrirali), prema uputama iz poruke, na brodu Duncan kreću u potragu za kapetanom i dvojicom njegovih mornara. Posadi se priključuje Glenarvanova supruga Helena i Grantova djeca Mary i Robert. Tijekom putovanja, koje započinje obilaskom Južne Amerike, nastavlja se prijelazom preko Australije, a završava na Novom Zelandu, putnici-avanturisti doživljavaju razne avanture, više puta su u životnoj opasnosti, dva puta shvaćaju da su pogrešno dešifrirali poruku i mijenjaju smjer putovanja, ali na kraju pronalaze Granta i njegove mornare. Za boravka u Australiji upoznaju Ayrtona, odjelnika s Grantova broda Britannia, koji im se pridružuje u potrazi, da bi se kasnije ispostavilo kako je on kradljivac i ubojica za kojim je izdana potjernica. On jest bio na Britaniji s Grantom, ali se iskrcao prije nego što je brod Britannia doživio brodolom. Granta pronalaze na pustom otočiću na koji se nasukao njegov brod, a kriminalca Ayrtona ostavljaju na tom istom otočiću i odlaze.

U najkraćim crtama to je radnja romana *Djeca kapetana Granta*. Roman zadivljuje detaljnim i realističnim opisima krajeva kroz koje su Glenarvan i djeca kapetana Granta prolazili: Patagonije, Argentine, Australije, Novoga Zelanda.

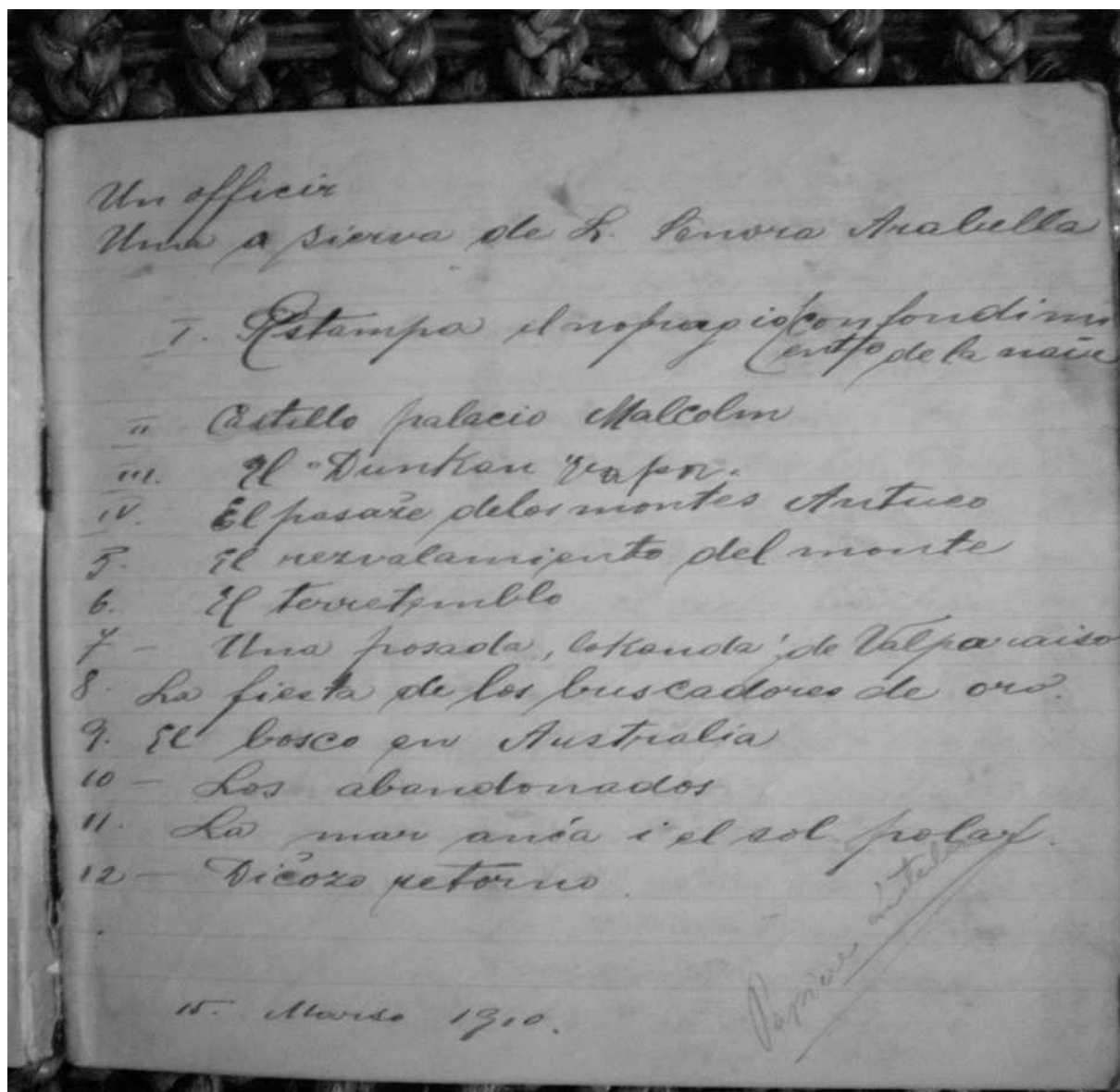
Što je iz romana napravila Bohoreta? U prvoj je slici, nazvanoj *Il nofragio konfondimento de la nave*, izmislila pobunu na brodu Britannia: nakon brodoloma, nasukavanja broda kraj pustoga otoka u blizini Novoga Zelanda, mornari su nezadovoljni, tvrde da je kapetan Grant kriv za brodolom. Ayrton je vođa pobune, pridružuju mu se ostali mornari. Grant ih uvjerava da samo zajedno mogu popraviti brod i spasiti se, ali Ayrton se tomu protivi, s njim se slažu ostali. Proglašavaju Ayrtona kapetanom i odlučuju otići čamcem za spašavanje do Australije. S

²¹⁰ Major Mac Nabbs uopće ne postoji u Bohoretinoj adaptaciji.

obzirom da ih je ukupno 18, a u čamac ih stane samo 15, odluče na otoku ostaviti kapetana Granta, njegova sina Jamesa i mornara Burka koji je bio najžešći u kritiziranju Grantova djelovanja. Grant, sin James i Burk ostaju sami na pustom otoku. Grant piše poruku, navodeći mjesto brodoloma, i stavlja je u bocu. U drugoj slici, naslova *Castillo palacio Malcolm*, lord Glenarvan pronalazi bocu s porukom. Taj dio se donekle poklapa s fabulom Vernova romana, osim što je umjesto supruge Helene u drami *Arabella*, Glenarvanova teta, koja s Glenarvanom, djecom kapetana Granta, mornarima i članovima posade odlazi brodom Duncan u potragu za kapetanom. U trećoj slici, nazvanoj *El „Dunkan“ vapor*, radnja se odvija na brodu Duncan. Tu počinju sitne svađe između Paganela i Arabelle. Kao i u originalu, zbunjeni učenjak i geograf Paganel ukrao se na pogrešni brod i, misleći da je njegova, uselio se u Arabellinu kabinu; kreću nevolje: ona se uzruja, pa kako bi je smirio, Paganel joj umjesto vode donese ocat u čaši. Poslije ga traži šećera za čaj, a on joj sipa sol... ispričava se da je toliko zadivljen njezinom ljepotom da ne zna što radi. Razrješuje se enigma slijepoga putnika Paganela. On im objasni značenje nekih riječi iz poruke kapetana Granta. I tu završava prvi dio.

Roman Julesa Vernea sastoji se od tri knjige: *Južna Amerika*, *Australija* i *Tihi Ocean*. Bohoreta je na prvoj stranici rukopisa navela sva poglavlja drame sljedećim redom:

1. Estampa il nofragio konfondimiento de la nave
2. Castillo palacio Malcolm
3. El „Dunkan“ vapor
4. El pasaže delos montes Antues
5. El rezvalamiento del monte
6. El terremoto
7. Una posada, lokanda de Valparaiso
8. La fiesta de los buscadores de oro
9. El bosco en Australia
10. Los abandonados
11. La mar anća i el sol polar.
12. Dičozo retorno

Slika 27. Stranica 3 rukopisa, sa sadržajem po slikama. Izvor: arhiv dr. Eliezera Pape.

Uz humor, optimizam koji opet krase kraj (prema, nažalost nepronadnom posljednjem poglavlju *Dichozo retorno* /Sretan povratak/), Bohoreta nije propustila i u ovoj drami umetnuti pokoju poslovicu. Grant, ohrabrujući svoje mornare kaže:

Sed aunidos. Aunidos seremos huertes – disaunidos estamos perdidos!
 /Budite zajedno. Zajedno smo jači – odvojeni smo izgubljeni!/²¹¹

²¹¹ Vidi 67 gore, str. 3 prijepisa.

Ayudemos solos James para ke el Dio mos ajude!
/Pomognimo si sami, James, kako bi nam i Bog pomogao!/²¹²

Novopronađena djela Laure Papo Bohorete

Novootkrivene bilježnice Laure Papo Bohorete

Veći dio ostavštine Laure Papo Bohorete njezina obitelj predala je Arhivu grada Sarajeva. Međutim, jedan dio spisa, o čijem se postojanju javno ništa nije znalo, obitelj je zadržala za sebe, a tek nedavno ih je Bohoretina nećakinja Gordana Kuić ustupila Driti Tutunović, pjesnikinji i svestranoj poznavateljici sefardskoga folklor i kulture²¹³. Među njima se nalaze razni zapisi, bilježnice, pjesme, spomenuti prijevod drame Mme de Girardin i adaptacija romana Julesa Vernea.

Ne znamo ništa o motivima zbog kojih baš ovi spisi nisu svojevremeno predani arhivu. Je li se obitelj vodila valorizacijom djela ili se radi tek o pukom slučaju. Drita Tutunović je Eliezeru Papi dozvolila fotografiranje tih materijala. Zahvaljujući Eliezeru Papi koji mi ih je ustupio, ušla sam u dosad potpuno nepoznati i neotkriveni svijet Bohoretinih najranijih radova.

Čak ni dr. Kalmi Baruh nije znao za njezine radove napisane na francuskom jeziku jer u svom osvrtu na književno djelo Laure Papo Bohorete napisao kako ona, iako se školovala u francuskoj školi „Alliance Israélite Universelle“ i savršeno govorila španjolski i francuski jezik, svoja je djela pisala na židovsko-španjolskom jeziku²¹⁴. Isto tako, dr. Eliezer Papo u svom eseju „Bibliografía comentada de la obra literaria de Laura Papo “Bohoreta” y estado de investigación” napominje kako je Bohoreta sva svoja djela pisala na židovsko-španjolskom jeziku²¹⁵. Proučavanjem novootkrivenog materijala otkrila sam da je Bohoreta svoje literarne početke pisala francuskim jezikom i pod pseudonimima, Laure Lévy, Bukica Lévy i L... Yvlé.

²¹² Idem, str. 7.

²¹³ Tutunović, Drita (1992): *Dikcionario ladino – serbo / Ladino – srpski rečnik*, Beograd: Nova, Tutunović, Drita (2008): *Ya spono la luna – kantigas, consejas, refranis – Izgreva mesec – pesme, priče, poslovice* Naučna KMD: Beograd.

²¹⁴ V. Maksimović (1972): *Izabrana djela Kalmija Baruha*. Sarajevo, str. 323-326: “Nekoliko pojava lijepe književnosti kod bosanskih Sefarda.”

²¹⁵ Vidi 28 gore, str. 2.

Prijevod komedije u dva čina Mme de Girardin: *La joie fait peur/La alegria espanta/Veselje plaši* – 1907. godine

Već spomenutu dramu tadašnje popularne francuske spisateljice Mme de Girardin *La joie fait peur* (1854.), Bohoreta je prevela s francuskoga na židovsko-španjolski jezik. Godine 1907. u Sarajevu djevojčica od 16 godina prevodi književno djelo. Prijevod je napisan rukom u bilježnici, na 74 stranice. Usporedbom Bohoretina prijevoda s originalnom komedijom vidimo neke male preinake (ne navođenje broja scena, skraćivanje nekih rečenica), ali ipak adaptacija komedije nije onoga dosega kao što je to kod prijevoda i adaptacije romana Julesa Vernea u dramu. Nije slučajno da je Bohoreta prevela upravo takvu dramu. Naime, u svojim je kasnijim radovima također težila sretnim završecima pa je tako i prijevode birala na taj način.

La alegría espanta.

Comedia en 2 actos de Mme Emile de
Girardin

Personajes:

Adriano: hijo de Mme des Aubiers.

26. Mai 1901

Noël: viejo mozo.

Potere: amigo de Adriano

Blanche: hija de Mme des Aubiers

Mathilde de Pierrevale.

La escena se pasa a los contornos del
Havre.

Un chico salon. al fondo una puerta de 2 abie-
rturas. de cada lado de la puerta un cana-
pe. alanton derecho una ventana de balcon
con largos bars. alado de la ventana una me-
za para desinar. Delantre de la scena una
sija longa i un pouff sija cikat

St tu of m' 57 m 28 p 58.

Slika 28. Prva stranica rukopisa prijevoda drame Mme de Girardin *La joie fait peur*. Izvor: arhiv dr. Eliezera Pape

***Elvira* – drama u 5 činova na francuskom jeziku, napisana 1908. godine**

U novopronađenoj bilježnici na prvoj stranici drame *Elvira*, napisane na francuskom jeziku 1908. godine, dakle kad je imala samo 17 godina, Bohoreta se potpisala na dva načina: prvo kao Laure Lévy²¹⁶, a poslije kao L... Yvlé. Drama ima 5 činova, a bilježnica se sastoji od 34 rukom pisane stranice. Radnja drame odvija se u okolici Odese, u Rusiji²¹⁷ i predstavlja proslavu sedamnaestoga rođendana djevojke Elvire. Bohoreta začuđuje korektnošću pisanja na francuskom jeziku. Ne radi se samo o dobrom poznavanju osnova jezika, nego o francuskim pjesničkim izrazima koji upućuju na iznimno načitanu mladu osobu.

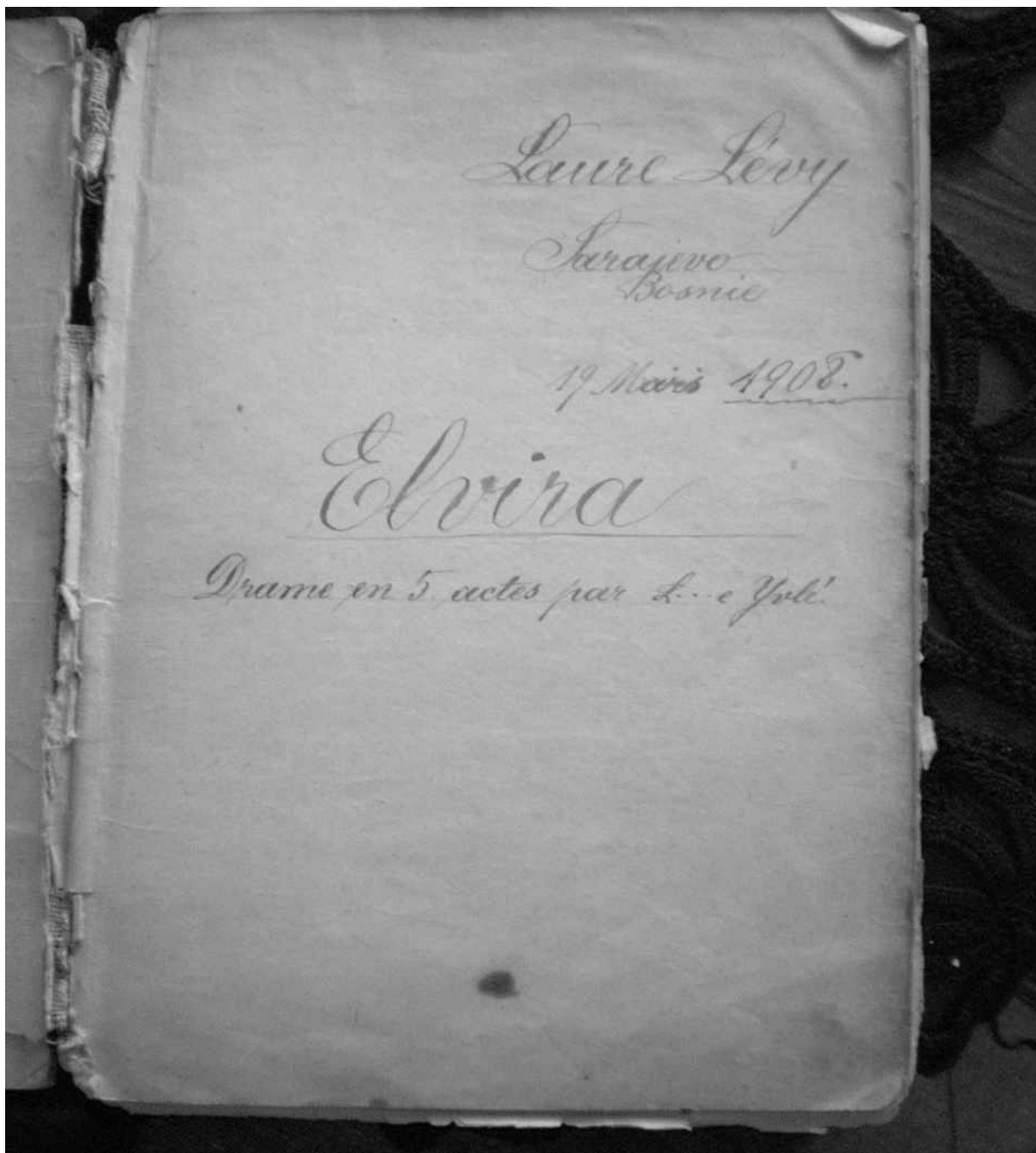
Bohoreta na naslovnoj stranici navodi da se radi o drami u 5 činova. Međutim, osim prvoga čina ne postoje obilježeni drugi, treći, četvrti i peti čin. Unatoč tomu, smatram da je drama kompletna s obzirom na slijed događaja: uvodni dio, zaplet i sretni završetak okrunjen zarukama dvoje mladih koji se vole, što je tipično za sve Bohoretine drame.

Kroz dramu se, kao i u njezinim kasnijim djelima, provlače pjesma i ples.

Istraživanjem svih mogućih izvora nisam uspjela pronaći nikakav slični rad nekoga francuskoga autora kako bih provjerila je li Bohoreta ovdje samo prevela ili adaptirala tuđu dramu ili roman. Kako je dramu napisala 1908. godine, upravo nakon povratka čitave obitelji iz Istanbula, mislim da je jednostavno vježbala pisati na francuskom jeziku.

²¹⁶ Pretpostavljam da se tim imenom i prezimenom koristila u francuskoj školi u Istanbulu kako bi se što više prilagodila svijetu koji ju je tamo okruživao.

²¹⁷ Moguće je da je radnju smjestila u Odesu zbog tadašnjih važnih aktualnih političkih zbivanja, vezanih i uz Tursku u kojoj je živjela do 1908. godine, a i uz Bosnu u koju se te iste godine vratila. Naime, 1907. godine ruski ministar vanjskih poslova Aleksandar Izvolskij na svoju ruku bez dogovora s carem ili ostalim ministrima daje Austrougarskoj slobodne ruke za aneksiju Bosne i Hercegovine, u zamjenu za njezin pritisak na Tursku, kako bi Ruska ratna flota mogla ploviti iz Crnoga u Sredozemno more. U skladu s tim dogovorom Austro-Ugarska je 7. listopada 1908. godine anektirala Bosnu i Hercegovinu, što stvara novu međunarodnu krizu. Svojim optimizmom i vjerom u prijateljstvo dokazuje nam, kao i u drugim svojim djelima, kako prijateljstvo opstaje bez obzira na zemlju, vjeru i nacionalnu pripadnost.

Slika 29. Prva stranica drame *Elvira*. Izvor: arhiv Dr. Eliezera Pape

Je li Elvira Židovka? Je li njezin voljeni Wolf Židov? To u ovoj drami uopće nije važno. Judaizam ovdje nije važan. Bohoreta piše o univerzalnim temama, koketirajući već u ranoj stvaralačkoj fazi s feminističkim pogledom na svijet, uopće se ne dotičući sefardskoga, odnosno židovskoga pitanja. Dakle, njezini literarni počeci nisu vezani uz pisanje o Sefardima. Moguće je da je upravo to razlog što drama *Elvira* nije ranije uvrštena u ostala njezina dramska djela,

odnosno da njezina obitelj ovo i druga, nedavno ustupljena djela Driti Tutunović, nije predala arhivu zbog toga što se u njima ne spominju Sefardi. Vjerojatno su smatrali da su arhiviranja dostojna samo ona Bohoretina djela koja se bave Sefardima i sefardskim, odnosno židovskim problemima. Znači li to da su i članovi obitelji u njoj prvenstveno vidjeli vrijednu skupljačicu folklora, a ne spisateljicu? Dakle, je li im bilo važno sačuvati i arhivirati sefardski folklor koji je ona prikupila, a ne nužno cjelokupni njezin rad? Teško je u tom pitanju imati čvrsti stav. Naime, u romanu *Balada o Bohoreti*, Gordana Kuić piše kako je na tavanu kuće u kojoj je živjela pronašla mali kovčežić pun rukopisa:

Uobičajene stvari drevnih zaostavština u mojoj porodici su svedene na minimum zbog srpsko-jevrejskih ratnih bežanija i posleratnih prelazaka sa imanja na nemanje; pored toga, sve od porodične vrednosti u smislu sećanja – fotografije, pisma, isečci iz novina – već je odavno bilo u mom posedu. Utoliko sam se više zaprepastila kada sam našla jedan dotad neviđen zavežljaj, jednu maramu opervaženu čipkom i povezanu već požutelom satenskom trakom. Odvezavši vrpču, preda mnom se rasuo svežanj sveščica-dnevnika i poneka stranica očigledno iscepana iz nekih drugih svezaka, a sve to neuredno složeno u presavijen list hartije. Kao da se vlasnik predomišljao kako da ih poređa, pa ih je čas na jedan, čas na drugi način slagao, te je najzad digao ruke od zaludna posla. Prvo sam se zagledala u rukopis: slova kao izvajana, tankih i debelih linija, starinska, ženska, ni previše krupna ni previše sitna, retko kolebljiva. Ali, uočila sam znatnu razliku između rukopisa na omotnom listu koji je, otkrih, takođe bio ispisan, i na samim dnevničkim zapisima. Premda bez ikakve sumnje napisan istom rukom, njegove linije odavale su lako podrhtavanje prstiju poput onog koje se javlja kod bolesnika ili staraca ili prilikom pisanjau naletu straha ili uzbuđenja. U vrelini devojačke sobe do koje nije stizao hladan talas uređaja za rashlađivanje prebirala sam po stranicama dnevničkih zapisa. Učinilo mi se da prepoznajem rukopis moje tetke Laure. Njene pesme i razne beleške listala sam još kao devojčica, a mama me je terala da ih čitam naglas da bih vežbala njen maternji jezik ladino, zapravo, predservantesovski španski sačuvan kod sefardskih Jevreja od XV veka kada su bili prognani iz Španije do dana današnjeg. Nestrpljivo sam pogledala potpis na listu koji je objedinjavao sve što je bilo priloženo: „Bohoreta“, nadimak koji su nosila prvorođena sefardska deca Laura je bila najstarije dete moje bake Estere i dede Leona Levija. Taj nadimak – za mušku decu Bohor, a za žensku Bohoreta – podsećao me je na lahor i behar, a u ženskom obliku još u maznom deminutivu! Njen lik se provlači kroz moj prvi roman, dok u poslednjem ona kazuje priču o travaru iz Travnika. Istinu govoreći, ona je stalno prisutna u meni. Odavno mi se činilo da je njena ljubav prema pisanju i beleženju prešla na mene. Iznad potpisa, drhtavom rukom bolesnika, moja tetka je napisala jednu svoju misao: „Danas je 1. Decembar 1939. godine (rođendan moje sestrice Blankice).“ Neposredno posle Kristalne noći koja najavljuje košmar novih pogroma i rata, mnogo toga gubi na važnosti, a mnogo nevažnog nam se uvuče u svest, i za to nevažno se pridržavamo kao davljenik za slamku da bi sačuvali osećanje normalnosti. Vraćamo se u prošlost ne bi li našli opravdanje za sadašnjost. Ovi dnevници su prošlost.²¹⁸

Fikcija ili realnost? Ne otklanjam mogućnost da je čitav materijal koji je Gordana Kuić ustupila Driti Tutunović stvarno naknadno pronađen. Jedino ostaje pitanje kako to da se radi upravo o, u ovom slučaju, djelu napisanom na francuskom jeziku, a ne na židovsko-španjolskom, jeziku na kojem će kasnije Bohoreta isključivo pisati svoje članke, folklorne slike, drame i predavanja.

Aktualna socijalna drama *Linda Namer*

El 23. Marzo 1913.

Linda Namer.

Quinta en 3 años y 4 meses
de Laura Pape

Personajes: Gideon Namer.

Flores su mujer.

Linda sus hijos.

Rafael sus hijos.

Ben Avidos

o Avidos

Profesor Gogersen.

Y Hen merben.

Este acontecimiento ocurrió en el
empedro del 20° siglo en una
ciudad al oriente.

L
20

KIKD IK

576

Slika 30. Prva stranica rukopisa. Izvor: arhiv dr. Eliezera Pape.

Među novopronađenim rukopisima koje je Bohoretina nećakinja Gordana Kuić ustupila Driti Tutunović, a Eliezer Papo ih je fotografirao i proslijedio mi, otkrila sam dramu *Linda Namer*. Drami nedostaje jedan čin. Naime, kao što autorica navodi na prvoj stranici, radi se o dramu u tri čina i četiri slike, koju je započela pisati u ožujku 1919., a završila u svibnju iste godine. S obzirom da se u originalnom Bohoretinu rukopisu nalaze samo dva čina²¹⁹, postoje dvije mogućnosti: ili Bohoreta dramu nije dovršila, možda zbog toga što je u to vrijeme bila mlada majka dvoje male djece,²²⁰ ili je treći čin izgubljen, zagubljen, nestao... što otvara mogućnost da će se jednoga dana i pronaći, skriven među nekim drugim tekstovima. Želim vjerovati u ovo posljednje jer je drama aktualna, duboko ponire u žensku problematiku, dinamike joj ne nedostaje, mudrih promišljanja kontrasta muško-ženskih odnosa, upućujući na razliku između dviju generacija, majčine i kćerine, između prošlosti i sadašnjosti, odnosno prošlosti i budućnosti.

Drama je smještena na početak 20. stoljeća u neki grad na istoku:

Este acontecimiento passa en el empesijo del 20simo sieclo en una ciudat d'Oriente
/Ova se radnja događa na početku dvadesetog stoljeća u nekom gradu na istoku./²²¹

Već u samom početku Bohoreta otvara dramu scenom majke, supruge i domaćice Flores koja marljivo i smjerno, s puno ljubavi uređuje dom prije dolaska oca obitelji i djece na ručak. Prikazuje nam tipičnu sefardsku majku kojoj je najvažnije udovoljiti svome suprugu. U početnom monologu Flores uređuje dnevni boravak i sretna konstatira kako je ručak gotov:

Al fin y al cabo. Ja estoy pronta. Mis deberes culinarios ya los acompli.
/Konačno. Već sam gotova. Već sam obavila svoje kulinarske poslove./²²²

²¹⁹ Na posljednjoj stranici na dnu piše: „*Fin de II. acto 5. V. 1919.*“

²²⁰ Prilog tomu vidimo na početnoj stranici rukopisa, na kojoj se uz njezin tekst nalazi i nekoliko dječjom rukom pisanih slova „KIKOIK“.

²²¹ Laura Papo Bohoreta *Linda Namer*. Prijepis rukopisa, str. 1

²²² Idem, str. 1.

Njezina konzervativnost i okrenutost prema ulozi tradicionalne supruge s početka stoljeća na istoku iskazuje se imperativom da njezin suprug Gedeon mora biti zadovoljan njezinim kulinarskim umijećem i marljivošću pri kućnim poslovima.

Prva na ručak stiže Linda, starija kći, u pratnji Rubena, doktorova sina. Tu nam Bohoreta u radnju uvodi mladi par, Lindu i Rubena, koji prkose tradiciji. Ona je, naime, radnička kći, a on sin odvjetnika. Majka je upozorava na klasnu razliku, ali Linda, djevojka koja se školuje i razmišlja svojom glavom vjeruje u ljubav:

Ahora el amor es mas hermoso que en el tiempo tuo!
/Danas je ljubav ljepša nego u tvoje vrijeme!/²²³

Majka i kći razgovaraju o ljubavi, majka joj tvrdi kako njezina ljubav nema perspektivu i kako je i ona u mladosti doživjela veliko razočaranje u ljubavi zbog gotovo identične priče. Linda ustraje u svom uvjerenju kako ljubav nema uvjete i najavljuje da će se ona i Ruben vjenčati. Otac i mlađi sin Rafaeliko dolaze na ručak, otac ima svoje mišljenje o Lindinoj vezi s Rubenom:

Cuando se vido que un hijo de un rico inteligente penso seriozo cuando se trata de alguna niña prove! Onde mosotros es esto muj raro.

/Kad je to bilo da je sin bogatog intelektualca mislio ozbiljno, ako se radilo o nekoj siromašnoj djevojci! Kod nas je to vrlo rijetko./²²⁴

Kompletirani su parovi: konzervativni otac i majka, liberalna kći i njezin bogati zaručnik, odvjetnikov sin. Je li time Bohoreta rekla što je namjeravala? Daleko od toga. Nakon zajedničkoga fronte oca i majke protiv kćeri Linde i njezina izbora, otac zabranjuje Lindi da se viđa s Rubenom. Tu majka, unatoč svojemu tradicionalizmu, staje u obranu kćeri. Otac je svojim autoritetom pokušava ušutkati, čak je napada što nije drugačije odgojila svoju kćer, ali majka Flores ulazi u zonu feminističke diplomacije, istovremeno smiruje supruga, opravdava Lindin izbor i daje mu lekciju iz ponašanja:

²²³ Idem, str. 2

²²⁴ Idem, str. 4.

Todo esto que tu hablates se lo dije un poco antes, solo con un tono más cariñoso y no crudo como sos tu. Ami non me replico ni una única vez, así te respondí sin impertinencia. Tu la hiciste sufrir y yo le hice reflexionar y amadurar sus pensamientos.

Sve što si joj ti rekao, rekla sam joj maloprije, samo nježnijim glasom, a ne sirovo, kao što si ti. Meni nije nijednom odgovorila, tebi je odgovorila drsko. Ti si učinio da pati, a ja sam je potakla da razmisli i zrelije promisli.²²⁵

Veliki i jaki, tradicionalni i konzervativni muškarac s početka dvadesetoga stoljeća, s istoka, kako veli Bohoreta, pada pred noge običnoj domaćici koja u sebi krije nevjerojatnu i nepokolebljivu snagu ne tradicionalne, ne moderne, ne suvremene, nego vječnu snagu jedne žene i majke. To je Bohoreta u ovoj drami savršeno izvela. U što se pretvara majka i supruga s početka drame? U borbenu, jaku ženu. Opet ni to nije slučajno, uzevši u obzir situaciju u kojoj se našla Bohoreta upravo u vrijeme pisanja *Linde Namer*: otac joj umire, muž pokazuje znakove ludila, tri su joj sestre neudane, a dva brata su bez posla. A u drami ponovni obrat. Drama je puna obrata: u kuću dolazi Rubenov otac i najavljuje skorbu ženidbu svoga sina Rubena, ali ne s Lindom, već s bogatom djevojkom iz fine kuće. Nakon četiri dosadašnja kontrasta, pojavljuje se još jedan: Rubenov otac ne samo da se suprotstavlja takvom ponižavajućem odnosu prema njegovoj kćeri, već pokazuje ponos i smjelost te hrabro izbacuje dr. Avidora iz svoje kuće. Tu nije kraj Bohoretine igre kontrasta: nakon što se pokaže hrabrim zaštitnikom časti svojega prezimena Namer²²⁶ i svoje obitelji, opet se u njemu pojavljuje onaj mali, konzervativni „čovjek s istoka“ i opet iskaljuje svoju frustraciju na svojoj ženi Flores, napadajući da je za sve kriva škola.²²⁷ Nakon što Linda dobije Rubenovo pismo i shvati da će se on ipak oženiti drugom, očajna odlučuje otkinuti putovati, ali prije toga želi još jednom razgovarati s Rubenom. Tako završava prvi čin drame *Linda Namer*.

²²⁵ Idem, str. 5.

²²⁶ Namer ne spada u tradicionalna sefardska prezimena, njegovo značenje na hebrejskom je tigar.

²²⁷ Ovdje se može povući paralela s dramom *Shuegra ni de baro buena*, u kojoj se roditelji protive odlasku na školovanje u Zagreb njihove kćeri Blankite. Također je Bohoretin stav o školovanju ženske djece jasno vidljiv i u članku „Madres“, objavljenom 1924. godine u *Jevrejskom životu broj 34*, gdje žestoko napada Avrama Romana Bukija zbog članka „Dos vizinas n el kortižo“, objavljenog tjedan dana ranije u istim novinama, u kojem jedna od protagonistica, susjeda Lea, oštro kritizira školovanje djevojaka jer tako školovane djevojke više ne žele raditi kućanske poslove.

Novi kontrast: selo – grad.²²⁸

U drugom činu radnja se odvija u prirodi: vesela grupa gradske omladine pjeva, pleše i veseli se, Linda i Ruben razgovaraju.

Ruben pokušava uvjeriti Lindu kako voli samo nju, a ženidbu su mu nametnuli roditelji, ali Linda je ogorčena, proklinje ga, ne želi ga više ni vidjeti ni biti u njegovoj blizini. Odlazi. On je moli da joj oprost, ali ona veli da bi mu mogla oprostiti, ali nikad zaboraviti što joj je učinio.²²⁹ Najavljuje mu svoj odlazak i govori o majci koja je jedina voli i razumije. Čak na kraju postoje naznake želje za prekidom takvog gorkog života koji je čeka.

Ah kuantu bueno era reposar para l'eternidat.

/Ah, kako bi dobro bilo zauvijek počivati/²³⁰

Ruben je prikazan plošno, kao tipični primjerak muškarca koji bi najradije zadržao obje žene, a Linda je prikazana višeslojno, kao i ostale Bohoretine junakinje iz njezinih drama (Esterka, Žustina, Reinado, Blankita, Merkada, Dona...), kao kompleksne ličnosti, svjesne svojih slabosti, ali i svoje snage, životne snage koju Bohoreta ne pripisuje ni jednom od muških likova u svojim djelima. Dubina kontrasta u ovoj novopronađenoj drami upravo je proporcionalna sa situacijom, kako u zemlji u kojoj je stvarala, tako i u obitelji o kojoj se potpuno sama brinula. Diskurs je stoga kontinuirano ispreplitan ogorčenošću, brigom za budućnost i neizvjesnošću. Kao i sam Bohoretin život.

Znajući kako sve Bohoretine drame imaju sretan završetak, ovdje mogu predvidjeti nekoliko mogućih raspleta: ili će Ruben shvatiti kako je njegova jedina ljubav važnija od društvenoga statusa i novca ili će Linda sresti nekoga novoga mladića koji će znati cijeniti njezinu obrazovanost, dobrotu, plemenitost i ljepotu ili... nagađanja mogu maštu daleko odvesti. Pričekajmo, možda se pronađe treći čin, negdje na tavanu stare sarajevske kuće obitelji Levi.

²²⁸ U Bohoretinjoj socijalnoj drami *Hermandat Madrasta – el nombre le abasta*, u drugom činu Bohoreta također vodi svoje protagoniste u planine na imanje, gdje muzu krave, ovce, prave sir i obavljaju druge fizičke poslove, i mladi i stari zajedno rade, pjevaju i plešu.

²²⁹ *Puedia pardonar ma nunca ulvidar! /Mogla bih oprostiti, ali nikad zaboraviti!/
²³⁰ Laura Papo Bohoreta *Linda Namer*. Prijepis rukopisa, str. 16.*

I što reći za kraj?

Bohoreta je živjela kroz svoje djelovanje i stvaralaštvo, duboko je ispreplitala svoju vlastitu životnu borbu s imaginarnim likovima iz svojih djela, vješto je pretvarala stvarnost u književnost, književnost u stvarnost, želeći podijeliti pozitivne aspekte svojega iskustva sa sefardskom publikom, ohrabrujući mlade žene da preuzmu odgovornost ne samo za svoju vlastitu sudbinu, nego i za sudbinu svojih obitelji. Svojim primjerom je dokazivala da je to moguće. Ona oslobođenje žene nije vidjela u revolucionarnom suprotstavljanju tradiciji i patrijarhalnoj hijerarhijom postavljenoj obitelji, nego u ženskoj snazi, u ostvarivanju edukacijskoga i radnoga potencijala za koji je vjerovala da postoji u svakoj ženi. Samo obrazovana i za rad osposobljena žena može preuzeti odgovornost za kreiranje vlastite sudbine te sudbine svoje obitelji. U njezinim dramama, unatoč činjenici da ženska snaga podriva tradicionalni patrijarhalni muški autoritet, muškarci ipak radije dijele teret uzdržavanja obitelji sa svojim sposobnim ženama, umjesto da troše snagu na obuzdavanje njihovih sposobnosti.

Laura Papo Bohoreta je promicala ideje koje nam se i danas čine naprednima, a umrla je sama, skrivena u bolnici katoličkih sestara milosrdnica 1942. godine, ne znajući da su joj ustaše pogubile obojicu sinova na putu za Jasenovac. Ali da ne završimo tako tužno: ona ipak i dalje živi. Naime, kao što su kroz poslovice njezini likovi gledateljima prenosili važne životne poruke, završila bih ovo „djelce“²³¹ (koristeći Bohoretin izraz) sefardskom poslovicom *Ken guadra para otros guadra / Tko čuva, za druge čuva*, kojom bi se najbolje moglo sažeti čitav Bohoretin život i djelo. Živjela je zbog drugih, za druge, čuvala i očuvala mnoge sefardske poslovice, romanse, kantike, opisala sefardsku ženu, njezine običaje, tradiciju sefardskoga naroda, a tu nije i ne smije biti kraj: danas u svijetu, a i kod nas, stasaju mladi sefardolozi kojima bi Bohoreta trebala biti primjer samozatajnosti i upornosti u istraživanju, a ideja vodilja očuvanje sefardske tradicije, folklora i jezika od zaborava.

²³¹ Vidi 26, str. 41: „Onoga koji čita ovo „djelce“, ovu malu knjižicu, ne želim zamarati historijskim pojedinostima. Izabrala sam jednu mnogo lakšu temu. Želim da se upozna sefardska žena iz Bosne i ne želim usložnjavati tu stvar.“

Bibliografija

- Baruch, Kalmi (1923): *Der Lautstand des Judenspanischen in Bosnien*, doktorska disertacija, Sveučilište u Beču.
- Baruch, Kalmi (1952): *Eseji i članci*. Sarajevo: Svjetlost.
- Baruch, Kalmi (1972): *Izabrana djela*. Sarajevo: Svjetlost (Priredio Vojislav Maksimović).
- Coello Paulo (2013): *Rukopis iz Akre*. Zagreb: VBZ.
- Čampara, Ešref (1963): *Prilog bibliografiji književnog rada Laure Papo /Bohoreta/*. Sarajevo: Arhiv grada Sarajeva, Arhivski inventar.
- De Girardin, Mme Emile de (2010.): *La joie fait peur*. Collection populaire illustrée du Théâtre Français. Paris: Librairie Gedalge&Cie, digitalizirano izdanje knjige: Sveučilište u Ottawi, <http://www.archive.org/details/lajoiefaitpeu00gira>.
- Elazar, Samuel M. (1987): *Jevrejsko-španjolski romancero*. Sarajevo: Svjetlost.
- Finci, Žak (2010): *Sefardski nokturno*. Beograd: Veselin Masleša.
- Godišnjak – zbornik radova. *BZK Preporod, Godina VI* (2006.). Sarajevo.
- Herzl, Theodor (2011): *Židovska država*. Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel: Novi liber (Prijevod: Dr. Ivo Goldstein).
- Kedourie, Elie (1992): *Spain and the Jews – The Sephardi Experience: 1492 and after*. London: Thames and Hudson.
- Klačmer Čalopa, M.; Cingula, M (2009): *Financijske institucije i tržište kapitala*. Varaždin: TIVA tiskara, Fakultet organizacije i informatike.
- Kuić, Gordana (2008): *Balada o Bohoreti*. Sarajevo/Zagreb: Šahinpašić.
- Kuić, Gordana (2009): *Miris kiše na Balkanu*. Sarajevo/Zagreb: Šahinpašić.
- Nezirović, Muhamed (1992): *Jevrejsko španjolska književnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost.
- Nezirović, Muhamed (1986): “*El cancionero de los romances judeo-españoles de Sarajevo de Laura Papo-Bohoreta*”, Ljubljana: Linguística, XXVI.
- Ovadija, Rikica (1966.): „Laura Papo Bohoreta“ Sarajevo: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Odbor za proslavu 400 – godišnjice od dolaska Jevreja u BiH, Sarajevo: str. 305-307.

- Palavestra, Predrag (1998): *Jevrejski pisci u srpskoj književnosti*. Beograd: Institut za kulturu i umetnost.
- Papo, Eliezer (2011): „Bibliografía comentada de la obra literaria de Laura Papo “Bohoreta” y estado de la investigación“. Universidad Ben-Gurion del Negev, Beer-Sheva.
- Papo, Eliezer (2007): „Ribi Shelomo Ibn Verga i el nacimiento de la idea de la relatividad de las religiones como una de las respuestas a la trauma de la expulsión del año 1492.“ Universidad Ben-Gurion del Negev, Beer-Sheva, str. 169-184.
- Papo, Eliezer (2010): “Entre la modernidad y la tradición, el feminismo y la patriarquia: Vida y obra de Laura Papo “Bohoreta”, primera dramaturga en lengua judeo-española”. Jerusalem: *Neue Romania* 40.
- Papo Bohoreta, Laura (2005): *Sefardska žena u Bosni*. Sarajevo: Connectum (Prijevod sa židovsko-španjolskog: Muhamed Nezirović).
- Papo Bohoreta, Laura (2012): *Esterka*. Priredila Ana Cecilia Prenz Kopusar. Historijski arhiv Sarajevo i BIBLIOTECA ORBIS TERTIUS / 6.
- Pinto, Avram (1987): *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Pulido Fernández, Ángel (1905): *Españoles sin patria y la raza Sefardí*, Madrid.
- Pulido-Fernández, Ángel (1992): *Los israelitas españoles y el idioma castellano*. Barcelona: Riopiedras.
- Recuero-Pascual, Pascual (1998): *Ortografía del Ladino: soluciones y evolución*. Granada: Universidad de Granada, Departamento de Estudios Semíticos.
- Rizvić, Muhsin (1980): *Bosansko hercegovačke književne studije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Rizvić, Muhsin (1985): *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Rizvić, Muhsin (1994): *Panorama bošnjačke književnosti*. Sarajevo: Ljiljan.
- Romero, Elena (1979): *El teard de los sefardies orientales*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Samokovlija, Isak (1989): *Od proljeća do proljeća*. Sarajevo: Svjetlost, Veselin Masleša.
- Samokovlija, Isak (1989): *Pripovijetke*. Veselin Masleša.
- Saporta y Beja, Enrique (1978): *Refranes de los Judios Sefardies*. Barcelona: Biblioteca Nueva Sefarad, Volumen V, Ameller ediciones.
- Skarić, Vladislav (1937): *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-*

ugarske okupacije, Sarajevo: Opština grada Sarajeva.

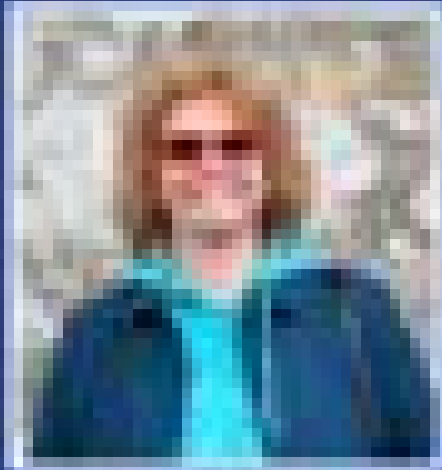
Spomenica 400 godina dolaska Jevreja na tlo Bosne i Hercegovine – Zbornik radova (1966.) Sarajevo.

Šantić, Aleksa (1980): *Izabrane pjesme*. Predgovor Milanović, Branko; izbor: Vešović, Marko. Sarajevo: Veselin Masleša.

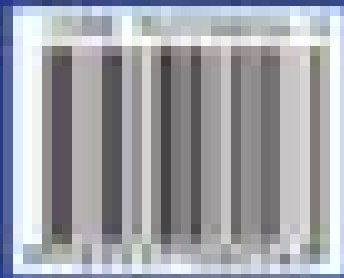
Tomac, Elza (2012): *Ekonomsko-socijalna zbivanja u hrvatskim pokrajinama u XX. stoljeću – Knjiga I. Odras svjetske gospodarske krize 1929.-1935. na gospodarstvo u hrvatskim pokrajinama*. Zagreb: Internetske stranice prof. Dr. sc. Elze Tomac.

Tutunović, Drita (2008): *Ya sponto la luna – kantigas, konsejas, refranis – Izgreva mesec – pesme, priče, poslovice* Naučna KMD: Beograd.

Vidaković Petrov, Krinka (1986): *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*. Sarajevo: Svjetlost.

Dr. Elizabeth A. Ruppel, an Assistant Professor, joined the faculty at the University of North Carolina at Charlotte in 2007. She has been instrumental in forming the Center for the Study of the Environment, and has been a member of the faculty of the Center for the Study of the Environment since 2010. She is currently the Director of the Center for the Study of the Environment. She has been a member of the faculty of the Center for the Study of the Environment since 2010. She has been a member of the faculty of the Center for the Study of the Environment since 2010. She has been a member of the faculty of the Center for the Study of the Environment since 2010.

Dr. Elizabeth A. Ruppel

Dr. Elizabeth A. Ruppel